

22.
SZÁM

SZENT ISTVÁN
KÖNYVEK

22.
SZÁM

HITTUDO-
MÁNY
LELKIELET

NEVELÉS
IRODALOM

BÖLCSELET
JOG

FÖLDRAJZ
TERMÉSZETI
TUDOMÁNY

TÖRTÉNE-
LEM
SOCIOLOGIA

ÉLETRAJZ
UTIRAJZ

DR. BALOGH ALBIN
MŰVELŐDÉS
MAGYARORSZÁG
FÖLDJÉN
A MAGYAR HONFOGLALÁS
ELŐTT

BUDAPEST
SZENT ISTVÁN
TÁRSULAT
KIADÁSA

MŰVELŐDÉS
MAGYARORSZÁG
FÖLDJÉN

A MAGYAR HONFOGLALÁS ELŐTT

IRTA

Dr. BALOGH ALBIN

SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT

AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA

BUDAPEST, 1925.

Kiadja a Szent-István-Társulat.
Stephaneumi nyomda és könyvkiadó r. t. Budapest.
Nyomdaigazgató: Kohl Ferenc.

TARTALOM.

	Oldal
Előszó	5
I. Történelem előtti (praehisztorikus) kor	7
II. Római hódítás, római kultúra	50
III. A germánok hazánk területén	85
IV. Turániak hazánkban a magyar honfoglalás előtt	111
A szarmatak	117
A hunok	129
Az avarok	139
V. A szlávok	153
Végszó	157

ELŐSZÓ.

TÖRTÉNELEM tanulmányozása nemcsak a hazafias érzés fejlesztése szempontjából fontos nemzeti érdek, hanem az általános kulturális nivóra is nagy befolyással van, mert a művelődés emlékeinek megbecsülésére, tényezőinek felkarolására vezet.

Természetes ennél fogva, hogy a történeti érzék erősödése, a kultúra szintjének emelkedése az eseménytörténelem mellett a művelődés története iránt is fölkelte az érdeklődést. Irodalmunkban nem is hiányoznak a hazai művelődés történetét tárgyaló művek, bár összefoglaló, teljes magyar művelődéstörténelem mindekkoráig nem jelent meg.

Az eddig megjelent munkálatok is elsősorban a magyar nemzet művelődésének fejlődését tárgyalják s a magyar földnek a honfoglalást megelőző állapotával vajmi keveset foglalkoznak. Rómer általában, Hampel, Henszlmann, Pulszky és mások a népvándorlások korára nézve, akárcsak Hillebrand, Bella meg a többi kiváló praehisztikusok az őskort illetőleg inkább archaeologiai szempontból vizsgálják a múltat, vagy pedig csak részletkérdésekkel foglalkoznak.

Erdélyi László mélyenjáró művelődéstörténelme

lömören tudományos tárgyalásmódja következtében a nagyközönség érdeklődésén kívül esik; Szilágyi Sándor hatalmas vállalata kiváló írók: Frölich, Kuzsinszky és Nagy Géza tollából tárgyalja hazánk földjének a honfoglalás előtti állapotát is, de ez a rész a nagy munkába rejtve sokak számára nehezen megközelíthető.

Nem fölösleges munkát véltem tehát végezni, midőn elsősorban az ő nagyértékű műveikre támaszkodva, mindazonáltal lehetőleg visszamenve a forrásokra és a leletek adataira, e kis munkában a magyar földnek a honfoglalás előtti kulturális viszonyait igyekeztem röviden vázolni. Teljeségre természetszerűen nem lehetett törekednem, újszerű sem sok akadhat összefoglaló munkában, legfeljebb a felfogásban és a tárgyalás módjában. Nincs is más célja e könyvecskének, mint hogy közös anyánk, a magyar föld legrégibb állapotáról néhány képet adjon, sorsa iránt egy kis érdeklődést keltsen s így is törekedjék hozzákapcsolni a magyar szíveket.

I. Történelem előtti (praehisztorikus) kor.

KOR, melynek nem ismerjük kezdetét, tartamát, életét, eseményeit: igazán sötét kor az emberiség életében. Hiszen a szentírás idevágó fejezetein kívül, melyeknek magyarázata és értelmezése maga hatalmas külön studium, nincs semmi följegyzés, mely útbaigazítana s amire építhetünk, mindössze egy-egy silány csontszilánk, néhány ásatag cserép és kődarab és csak nagysokára az ócska lim-lomnak látszó kezdetleges, töredékes fémtárgyak. Évszázadok, évezredek során elfelejtve pihentek ezek is a föld mélyén vagy megvetve szóródtak szét, törtek ízzé-porrá vagy kallódtak el a hozzánemértés kezén, ha a szántóvető ekéjekapája, az építőmunkás csákánya vagy ásója kiemelte, vízáradás kimosta nyugvóhelyükről. S amikor a figyelem az utolsó századokban kezdett már felénk fordulni: a kincskeresés lidércfénye vezette félre a nagy tömegeket, úgy hogy az arany helyett előkerülő omlatag csontmaradványok, agyag- és kőtárgyak, rozsdás réz- és vasdarabok épen a mohóságnak vagy a bosszúságnak estek áldozatul.

Pedig ezek is beszélnek sokat, sokfélét, igazat, nem kőszá mesét. Eleinte lassan, vontatottan, az-

tán mindig folyékonyabban, érdekesebben. Csak meg kell szólaltatni őket.

Nálunk szerencsére európai hírű szaktudósok vették kezükbe hazánk történelemelőtti korának feltárását s *Bella Lajos*, *Darnay Kálmán*, *Hampel József*, *Hillebrand Jenő*, *Pósta Béla*, *Pulszky Ferenc*, *Wosinszky Mór* és mások kitartó munkássága folytán ma már annyira vagyunk, hogy a külföldi szaktudomány hazánk földjéről várja egész Európa történelemelőtti korának teljes felderítését; irányítást, útbaigazítást a fejlődés menetének még homályos számos kérdésére, hiszen hosszú időközön át az itt lakó népek jártak a művelődés élén, ők irányították az európai kultúrát.

Alig jelent meg az ember Európa földjén, a Kárpátok s a Duna-Tisza vidékén is helyet keresett magának. Hiszen ezt maga a természet jelölte ki alkalmas emberi lakóhelynek: Európa közepén, Észak és Dél, Kelet és Nyugat átjáró kapujában, ahol mindenkor bőségesen akadt, ami az élethez szükséges: víz (forrás, folyó és patak), a növény- és állatvilág gazdag tenyészete, a hegyek értékes kövei és ércei. Ehhez járult a természetadta védelem, mit a hegyek barlangjai nyújtottak hajdan az egyes embernek s a hegységek bástyái később a népeknek. S a természeti kincsekhez járult a kedvező mérsékelt éghajlat, mely előmozdítja a testi és szellemi erők kifejlődését; és a védett helyzet mellett a könnyű megközelíthetőség, mely lehetővé tette a kultúra vívmányainak átvételét és terjesztését.

Ez az adott helyzet jelölte ki hazánk őskori szerepét azután, hogy egyes csoportok elhagyván az emberiség bölcsőjét, Ázsiát, Európa felé vették útjukat s itt letelepedtek. Ennek föltüntetése a követ-

kező sorok feladata, úgy hogy itt nem Európa praehisztóriájáról, hanem *csakis a hazai föld népeinek művelődéséről* lehet szó.*

*

Az ember megtelepedése Európában s egyúttal hazánk földjén sok ezer évvel ezelőtt, még a jégkorszakban történt. A paradicsomi boldogságnak azidétt elmúlt már szinte az emléke is. Ha valamikor, akkor igazán arca verejtékével kellett keresnie az embernek a mindennapi betevő falatot. Növények gyökerei és gyümölcse, csigák és más kisebb-nagyobb állatok húsa, vére, veleje — természetesen csak nyersen — leginkább pedig a hal szolgált ételmül, de már ünnepszámba ment, ha nagy vad húsához juthatott. Azt is csak a véletlennek köszönhette, mert vadászatra még alig gondolhatott; háziállatról szó sincs, a földművelés teljesen ismeretlen valami.

Az életfenntartás különben is rengeteg veszedelemmel járt. A hatalmas ellenfelek: a mai rokonaiknál jóval nagyobb barlangi medve és oroszlán, a tigris, őstulok, ősbövény, az óriás mammut elől elsősorban búvóhelyről kellett gondoskodni. Örült szegény, ha barlangot talált lakásnak, melyet nehezen lehet megközelíteni, ahol meredek a följárás, szűk a bejárat. Csakhogy víznek is kellett lenni a közelben, ahol szomját olthassa. Ilyen barlangban húzta meg magát egy-egy család, mert csoportos

* Ez az oka annak, hogy szándékosan mellőzöm a nyugateurópai, franciaországi leletek alapján megállapított praehisztórikus korszak-elnevezéseket, melyeknek felsorolása ily rövid ismertetésben különben sem lenne célravezető.

lakásról, törzsek együttéléséről ilyen viszonyok között nem lehetett szó.

A folytonos küzdelem, sőt küzködés, az időjárás viszontagságai tehát ugyancsak megviselhették, viszont meg is edzették a természettől fegyvertelen, ruhátlan embert: kevésbé fejlett, rosszul táplált teste szívós, szeme éles, akarata kitartó lett, intelligenciája gyorsan fejlődött.

Ez a primitív ember ugyanis valóságos ember, akiben működött Isten lehelete, a *lélek*, az értelem és akarat. Az élet nehéz harcára *fegyvert* készít magának, ami egyszeriben véget vet természetes gyöngeségének, mert nagy előnyt biztosít neki az intelligenciát nélkülöző vadállattal szemben. Eleintén kezdetleges ez a fegyver: egyszerű, hegyes tűzkődarab, melyet növényi rostokkal, állatok inával ráerősített valami behasított dorongra s így kész volt a *dárda*. Mindenféle mesterkedéssel szakadékoknak, természet-alkotta gödröknek tereli a gyorsabb, félénkebb állatokat: a vadlovat, szarvast s így ejti zsákmányul őket. Majd maga ás vermet s a nagyobb állatokat, ragadozókat is csalétekkel odacsalogatva ejti tőrbe őket és amikor megismeri a növényi indák, állati belek szívósságát és rugalmasságát, ezekből készít csapdát nekik. Sőt felfedezve az íj készítményét s lassankint belejön a nyílazásba.

Így a halászat mellett a *vadászat* lett a táplálék-szerzés legfőbb módja. Nemcsak ragadozó állatok rémítgették, ott volt a *rénszarvas*, ez a megbecsülhetetlen állat: húsa, veleje táplálékot, bőre ruhát, csontja szerszámot, fegyvert szolgáltatott az embernek. S az ember siet a természetadta javakat hasznára fordítani. A rénszarvas agancsából, az oroszlán, a medve csontjából, fogából, a mammut agya-

rából *szerszámokat* készít magának. Szigonyt csínál magának, hogy ne pusztá kézzel kelljen fognia a halat; bőrfejtőt, vésőt, árat, sőt tüt készít, amivel az állatok bőrét tudja lehúzni és később feldolgozni. Készít magának a tél hidege ellen *ruhát* is, természetesen most még csak az állatok bőréből tűz össze magának valami takarót olyanformán, hogy árral kilyuggatott szélein valami ínt húz át, később pedig bélfonállal fűzi össze.

Gyarapodik, tökéletesedik a kőkészség is. Pattingatással a dárdahegyét nemcsak élessé és hegyessé, hanem díszessé, valóságos babérlevéllé teszi, olyan módszerrel és türelemmel, mint a tűzföldi indiánok még néhány évtizede is gyakorolták. De készít magának a tűzkő-nucleusból kaparóés vakaróeszközöket, késpengéket is. Iparkodik tehát testét, fegyvereit tisztán tartani, a hús fölszeleteléséhez, a bőr kikészítéséhez újabb, finomabb készségeket szerezni: az embernek immár vannak igényei.

Legértékesebb találmánya ezidétt mégis a *tűz*, amelynek ismerete egyébként a praehisztória legrégibb korszakaiban is megállapítható. Nehezen, két fadarab összedörzsölésével tudja csak szítani, sok gonddal kell őriznie, hogy ki ne aludjon, hogy el ne lopják: de birtokában van és fel tudja használni a maga védelmére és kényelmére. Ezzel tartja távol éjjente a vadállatokat, hajtja őket szakadéknak; emellett melegszik, ha fázik s főtáplálékát, a húst nem kell nyersen marcangolni — valami nyárs segítségével — meg tudja sütni s így ízletesebbé tenni. Amije van: élelem, szerszám, ékszer iparkodik biztos helyre tenni, vándorlás alkalmával biztosítani a könnyű szállítást: *kosarat* fon magának hajlékony vesszőből, mely szilárd, mégis

könnyű. A kosár az élestár, a szerszámláda, az ékszerdoboz.

Van művészi hajlandósága is.

Lakását, a barlang falát karcolásokkal, rajzokkal, sőt festményekkel próbálja díszíteni — nálunk talán a bajóthi Jankovich-barlangban látható vonalak vehetők ilyeneknek — még pedig sokszor meglepően művészi naturalizmussal. Kicsiszolja a csontot, csont szerszámjait, majd pedig bevésésekkel, rajzokkal ékesíti, sőt egyenesen ékszert készít magának a karjára, nyakára csontból, kagylóból, csigaházból. Valószínűleg testét is festette, legalább halottait gyakran vörös festékekkel bevonva találjuk.

A társadalom persze kimerült a *családban*. Milyen volt ennek is az élete, szervezete, hogyan szerzett magának feleséget a házasodó legény, milyen volt az öregek helyzete és sorsa, milyen volt a nyelvük, milyen emberfajtához tartoztak; csupa oly kérdés, melyre ma még hiába keresünk választ. Legfeljebb azt látjuk, hogy az ember akkor is ember volt az ember érzelmi világával: vágyaival, vonzalmával, érzelmeivel. Szomorkodott, kesergett, ha gyász, veszteség, sikertelenség érte, viszont örömben akár táncra perdült, amint egyes külföldi barlangleletek rajzai bemutatják a primitív kor embereit. Természetes továbbá, hogy kezdettől fogva megtalálhatók a *vallás* jelei is.

Lehet, hogy az őskinyilatkoztatás már csak halvány emlékképen derengett az itt lakó emberek lelkében, úgyszólván vallási életük nem volt több pusztán természetimádásnál, amikor is különös tiszteletben részesíthették a napot, mint a világosság, az életet adó meleg forrását és viszont félték a sötétségtől, az erdők titokzatos szellemeitől, aztán

meg a halottak visszajáró kísérteteitől; lehet az is, hogy erkölcsi érzékük egészen eltompult, úgyanyyira, hogy kannibálok is voltak közöttük. De az is tény, hogy halottaikat rendszerint megbecsülték, meggyászolták, befestett testüket ékszereivel, kedves tárgyaival együtt temették el. Ebből, meg a kísértetjárás félelméből azonban jogosan következtethetünk arra, hogy e legrégebb kor embere is *hitt a lélek másvilági életében*, mely tovább folyik a testi halál után. Kétségtelenül voltak egyébként is vallási képzelei: bajában, gyászában áldozatot hozott — külföldi barlangokban talált rajzok tanúsága szerint nem ritkán öncsonkításhoz is folyamodott s feláldozta pl. kezének ujjait. Ha valamit nagyon megkívánt, pl. valamely vadállat elejtését, hogy találjon legelésző rénszarvast stb., ünnepies formában, kérésképen iparkodott kifejezni s így folyamodott a rajz és faragás nagyon kezdetleges, de őszinte és jószándékú nyelvéhez, beleadta minden tudását, ügyességét, csakhogy biztosítsa vágyának, kívánságának teljesedését. Hasonlóan járt el hálaképen, ha csakugyan elnyerte, ami után vágyakozott. Mi ez, ha nem az ünnepies imádságnak a megnyilatkozása, bár arról még nem kapunk felvilágosítást, kinek és milyennek képzelte azt a hatalmas lényt, akihez könyörgött, aminthogy bizonyára nemcsak ilyenformán, rajz és faragás útján iparkodott biztosítani maga és övéi számára pártfogását, jóindulatát, távoltartani rettegett haragját.

Igy élt minálunk az *őskőkör* (palaeolith-kor) embere, ilyennek mutatják be őt — némi külföldi analógiákkal kiegészítve — a korláthi (Abaúj), a hírhedt krapinai (Varasd) barlang, továbbá a tatai, a Bükk-hegységi (Szeleta-, Balla-, Peskő-barlang), a bajóti Jankovich-barlang, a kiskevélyi (Buda-

pest mellett) stb. leletek. És nem utolsó jelentőségű abbeli tanuskodásuk, hogy e föld lakói már akkor, az őskőkor kultúrájában jelentős szerepet töltöttek be.

Az *újkőkor* (neolith-kor) még határozottabban domborítja ki hazánk természetes előnyeit. A Hegyalja obszidián és tűzkő-telepei, az agyagművességnek szinte művészi fejlettsége, az erdélyi telepek gazdagsága, a tolnaiak mintaszerű rendezettsége valósággal irányító, vezető szerepben mutatják be hazánk neolithikus lakóit: ezek a „*Träger der Donaukultur*“, akiknek hatása megérzik északra, délre a Szudeták, Alpok s a Balkán vidékén egyaránt az újkőkori műveltségben és művészetben.

Egyébként új ez a nép.

Mi történt a régi *lakókkal*? Letűnésüket miféle természeti katasztrófák, klimatikus eltolódások idézték elő: ma még rejtély előttünk. Tény, hogy a kistermetű ősi lakók, akik talán mostani afrikai maradék-törzsekkel hozhatók valamilyen rokonságba, egészen elenyésztek e földről, egész Közép-Európából a régi hatalmas monstrum-állatok legnagyobb részével együtt s más népfajtának adtak helyet. Hogy az újak honnan vándoroltak ide, miféle fajták voltak: ismét nem tudjuk. Virchow, a híres anthropológus azt állítja, hogy három fajta is lakott itt: rövidfejű magas, közepes fejű alacsony, hosszúfejű magas típus: de az eredet kérdésére ő sem tud választ adni. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy műveltségük igazán tiszteltreméltó, viszont nagy mértékben elűt az őskőkori ember kultúrájától.

Ez az ember nem barangol folytonosan, nem bújik el magányos odujába, hanem megtelepedve,

csoportosan, mondhatnám társadalmi életet él. A barlangot ő is felhasználja, sőt a maga munkájával is iparkodik alkalmassá tenni lakásnak (Bajót, Aggtelek, Jászó stb.), esetleg vén fák odujában keres menedék- és nyugvóhelyet, de tud maga is lakást készíteni. A földbe méhkasalakú kerek *putrikat* ás, oldalát, tetejét vesszőfonattal biztosítja a beomlás ellen, azután agyagos sárral gondosan kítapasztja, alját is hasonlóképen kisározza padlózatnak. Nagynak ugyan nem nagy ez a lakás, mindössze másfél ember magasságú, szélességű volt; bejárata kis kerek lyuk, amelyen egy ember épen bebujhatott. Idők folyamán aztán akadtak, akiknek kevés, kényelmetlen volt az egy konyha, mely egyúttal lakásul is szolgált, szűk átjáróval ástak melléje másik, harmadik vermet is szobának, éléstárnak, hiszen a tűzhely mellett igazán nem volt túlságosan egészséges a lakás, a télire el-tett anyagok könnyen megromlottak. Mások egészen külön ástak ugyancsak méhkasalakú nagyobb vermetek kamráknak, ezekben raktározták el a téli eleséget.

Mások lombos ágakból, sárral tapasztott vesszőfonatból ütöttek össze leveles sátrat, kalyibát. Érdekes, hogy ennek itt-ott már négyszögű házformát adnak, tehát eltérnek a nyugateurópai egykorú viskók kerek formájától, amelyekhez ismét afrikai néger falvak kerek kunyhói hasonlíthatók. Nedves, mocsaras helyeken azonban először cölöpöket vertek a földbe, a cölöpökön állott a kunyhó, melynek vázát, tetejét szintén vesszőből fonták, aztán épügy kisározták, esetleg kiégették, mint a szárazföldön épült kunyhókat, hogy annál jobban állják az esőt, a vihart, másrészt ne legyen tűzveszedelem. A konyhahulladék, szén, hamu stb. per-

sze lassankint feltöltötte a cölöpkunyhó alját, környékét is, úgy hogy a kunyhók körül hulladékdombok, *szíhalmok* (szénhalmok) keletkeztek, amilyen lapos halom nagy számmal akad a Duna-Tisza és mellékfolyóik meg az Olt mentén (Munkács, Tura, Csóka, Lengyel, Erősd stb.). Egészen olyanfélék ezek, akárcsak az északitáliai terra marék (tulajdonképen t. marna = szemetes föld), úgy hogy nem egy tudós azt véli, hogy a Pó síkságára hazánk földjéről vándorolt a terra marék népe.

A lakosság elég sűrű: csak az egy Tolnában is számos telep került elő már eddigelé. A telepek — egyik-másik valóságos község, pl. Bodrogkeresztur — víz mentén vagy legalább közelében szép rendben épültek. Védelmükre sok helyütt sáncműveket építettek (Lengyel, Erősd, Békésszarvas stb.), ezen belül csoportosan helyezkedtek el a kicsiny kunyhók. Egy részük, mint láttuk, lakóház, illetve kamra volt. A lakóházban sütöttek, főztek, itt találtak menedéket vihar és télvíz idején, ez volt nyugvóhelyük éjszakára, bár a szük helyen csak összeszorulva, valószínűleg guggolva alhattak. Nyárra természetesen tűrhetetlen lett volna az ilyen összezsúfolt lakás. Ilyenkor szabad tűzhely körül tanyáztak, e körül csináltak aztán cserényt, majd sárral tapasztott vesszőfonatot avagy leveles szint.

Az ilyen nagyszámú lakosságnál már szükség van valamiféle munkabeosztásra, valamiféle szabályozottságra. Vannak vadászok (és harcosok), halászok, iparosok, földművesek, de természetesen úgy, hogy inkább csak az egyéni rátermettség érvényesült és tulajdonképen — főként eleinte — mindenkinek mindenhez kellett érteni valamit, különösen az asszonynak, akire a letelepedés óta a

türelmet, kézügyességet és ízlést kívánó ipari foglalkozás majdnem egészen ránehezedett.

A vadászat lassankint veszített régi jelentőségéből. Könnyebb is lett. Nem számítva, hogy a mammut, barlangi medve, tigris és barlangi oroszlán kipusztultával a dúvadak közül igazában csak az ősbövény és őstulok volt veszedelmes, az íj és nyíl használata óriási előnyt szerzett az újkőkor emberének: tűzkőből pattintott vagy csontból készült nyílhegyei messze távolba vittek és sebeztek halálra a szarvast, az őzet stb.; az ősbövény és őstulok vadászatánál meg a veremkészítés fejlettsége jelentett nagy könnyebbséget a vadásznak. Mégis ehhez a foglalkozáshoz kellett legtöbb erő, edzettség, lélekjelenlét, biztos szem, biztos kéz. Élelemszerzéssel foglalkoztak a *halászok* is, ámde kevesebb erő és bátorság, inkább türelem és fortély kellett a mesterségükhöz. Míg föl nem találták a szövés-fonással együtt a hálót, addig kéziügyesség a szigonyozásban, türelem a tövissel, később horoggal horgászásban, találékonyság a halrekesztő készítésében volt a jó halász ügyességének jelei, szerencséjének biztosítékai.

A legtöbb ember munkáját fokról-fokra a *földművelés* és *állattenyésztés* kötötte le. A neolith-kori ember egyik állatot a másik után szelidítette meg. Így lett háziállattá először is a kutya, azután a juh, a kecske, a szarvasmarha és a sertés, legvégül pedig a ló. A pásztorkodó életmód mellett jutott idő és alkalom vadászatra is, különösen télen, de irtani is kellett a kártékony vadat, ha meg akarta őrizni a drága és ritka háziállatokat. Sőt a pásztorkodás másra is rávitte. Kóborlás közben, talán unalmában is megismerte a különféle ehető növényeket, köztük a gabonaféléket és ízelve, élvezve

ehető termésüket, maga is természeteni kezdte, vagyis földművelésre adta magát. Búzát valami négyfélélt ismert, természetett azonkívül árpát, kölest, borsót, lencsét, olajos gomborkát; aztán természeteni kezdi a kendert, a lent, mert egyszer csak rájött arra, hogy a szárából okkal-móddal fonalat készíthet. Állatjairól is gondoskodni kívánt, mikor kedvenc eledelüket, a bükkönyt megismerte. Kenyérmagvak mellett volt tehát hüvelyese, ipari növénye, takarmányféléje: a földművelés lett hovatovább a legfontosabb foglalkozás, pedig a dudvával, számártóvissel akkor is sokat kellett hadakoznia, a föld megmunkálására való készségei meg ugyancsak kezdetlegesek voltak.

A búza, árpa magtermését eleinte egyszerűen megette. Ámde lassankint rájött arra, hogy a fogórlómunkáját kövekkel is elvégezheti: megőrölte tehát a gabona-, a köles-szemeket és lisztet készített, a lisztből kenyeret sütött. Ez a liszt persze nem sokban különbözött a korpától, akadt benne egészben maradt szem elég, nem volt dagasztva, kemencében sütve, hanem vízzel péppé kevert, napon szárított kis vakarcs, de mégis csak kenyér volt, az embernek azóta is legszükségesebb tápláléka.

Az *ipar* az újkőkorbán egyáltalán nagy lendületet vett.

A főanyag most is a kő. Obszidiánból, tűzkőből készül a dárda, a nyíl hegye, a késpenge, a fűrész, a tisztító, vakaró szerszámok, aztán meg a kőkori ember főbüszkesége: a kötőr, de számos tárgy készítésére alkalmasabbnak bizonyul a homokkő, a pala, sőt Németországból szerzett kemény és mégis bársonyos lyditet is. Ebből készül most már kisebb-nagyobb kalapács, balta, fokos, kapa, aztán az ékek, vésők stb. számtalan változatai, hiszen több-

féle már a szükséglet, sokféle mesterséghez különféle szerszám szükséges. A homokkövet, palát, lyditet lehet csiszolni s így neki tetszetős, lehetőleg praktikus formát adni, a megfelelő helyen kifúrni. A kőszkőzt először nagyjából kifaragták, helyesebben kiütögették, aztán kiródolták, akkor rátették a csiszolóköre, rá nedves homokot szórtak és most addig húzogatták, dörzsölgették a homokos csiszolókövön, míg megkapta a kívánt élt és simaságot. Lyukat meg úgy fúrtak a kőszerszámon, hogy a kívánt helyen először egy kis mélyedést kapartak kemény kővel, azután nedves homokot szórtak rá, ráállítottak valami hengeres üres csontot, esetleg növény szárt s ezt addig pörgették-forgatták, míg a kőszerszámot át nem lyukasztották; ha vastag volt a szerszám, akkor először az egyik, aztán a másik oldalán végezték ezt a műveletet, míg a két fúrás össze nem ért és a hengeres kömag ki nem hullott. Ezért nevezik ezt az időszakot *csiszolt kőkorszaknak*, másként neolith-, új kőkornak.

De természetesen ezentúl is felhasználták a csontot meg a kagylókat is. A csinos, színesen csillogó *kagyló* természetszerűen kínálkozik ékszernek, játékszernek, azonkívül, ha rétegek mentén szeletelik, pompás késpengéket ad, melyek a konyhánál, étkezésnél, finomabb munkáknál nagyon jól beválnak. A *csont* pedig még fontosabb anyag. Ebből készül az elejtett állatok lenyúzására szolgáló bőrfejtő, a ruházat készítésénél megbecsülhetetlen áruk és később a tük. A halász csontból csinált magának szigonyt, a csiszolt csonton tudott legjobban dolgozni a művész, szobrász, iparművész, ékszerész, ami akkoriban elsősorban házilag ment. És ne feledkezzünk meg a földműves csákányáról, ka-

pájáról, amire a szarvasagancs szinte kínálkozott. Aztán a harcos bunkójáról, melynek boldogabb végén ugyancsak a szarvasagancs rózsája fenyegetőzött, míg fel nem váltotta a homokkőből készült hatalmas kőbalta, melynek éle és súlya megbízható fegyvernek bizonyult a veszedelmes vadak: medve, farkas, vaddisznó, no meg az ellenséges ember ellen, hiszen egy csapásra be lehetett vele lékelni a bölény hatalmas koponyáját is. A lapockacsont lapátnak termelt, a fogakból kitűnő finom vésőket, a vadkan agyarából horgot lehetett készíteni, aminthogy a nyílhegyek, dárdacsúcsok jó része hol kőből, hol csontból készült. De meg a kőeszközök nagyrészének (pl. tör, ék, véső, késpenge stb.) csont, különösen szarvasagancs volt a foglaltata, melybe hánccsal, ínnaal, indával beszorítva lehetett használni.

A szerszámok tökéletesedése megkönnyítette az iparcikk készítését, aztán meg új iparágak kialakulásával járt.

Fűrészük kőből készült, kicsiny is volt: ezzel persze nem fát, hanem csontot fűrészelték. A kemény kő fűrészélése meg úgy történt, hogy erős bélhúrt vagy fonalat nedves homokkal bevonva kifeszítettek valamely ívben meghajlított rugalmas vessző két végére s aztán úgy használták, mint mi a vasfűrész. Így fűrészelték ki a szerszámok, fegyverek alakját nagyjából, míg a simítás, csiszolás stádiumához érkeztek.

Tűzzel, ékkel, vésővel, baltával tudták dönteni, hasítani a fát, így tudtak gondoskodni cölöpökről, később pedig gerendákról, melyekből faékek, facsapok segítségével a főbbek számára a szabadon álló ház váza készült. És nagyjelentőségű volt a *csónak* készítése, mellyel a víz került hatalmukba

s föllendülhetett a halászat, bár e csónak aligha volt külön lélekvesztő canoénél.

Volt *szövőiparuk* is. A halat immár nemcsak kézzel és sokszakalú szigonnyal fogták, hanem *hálót* is használtak. A kender és len termesztésével kapcsolatban rájöttek a fonal készítésére, aztán a hálószemek kötésére, ami bizonytal az asszonyok talál-mánya és kötelessége volt. Az indákból készült kö-tél mellett lassankint megjelent a kenderkötél, ebből hágcsó a lakásba való leszálláshoz, készség a terhek szállításához, a háziállatok kipányvázásá-hoz. De a *szövés* mesterségének elsajátítása bizo-nyára még ezek után is nehezen ment, hiszen akár-milyen nyers vászon készítéséhez valami célrave-zető *szövőszéket* kellett alkalmazni.

Legnagyobb rátermettséggel a *fazekas-ipart* gya-korolták. A kezdet tulajdonképen a vesszőfonatos kosár volt. Amikor ezt kívül-belől besározta, aztán a napon szárította, később meg kiégette: akkor ké-szült az első fazék, amely hosszú ideig nem főzésre, hanem csak eltartásra szolgált és mint értékes tárgy, díszhelyen felakasztva lógott. Lassan-kint önállósodott ez az ipar és a fazekas-korong ismerete nélkül annyi és oly változatos alakú és rendeltetésű agyagipari készítményt tu-dott fölmutatni, hogy nem egy darabjukat bármely iparművész megirigyelhetné. Hatalmas magtartó-edények mellett számtalan fazék, tál, tányér, po-hár, aztán hálonehezék, mécses stb. készült műhe-lyeikben s agyagedényeiknek spirális, zsinóros stb. díszítése, sárga, barna, piros színekkel festése több száz évvel megelőzte a görögországi kamaresi stílus világszerte elismert szépségű alkotásait, melyeknek motívumai sokszor meglepően összevágának a neolithikum e magyarországi termékeivel. Ugyan-

csak az agyagművesség körébe vág elsősorban a *szobrászat*, melynek számos emléke található műzeumainkban. A ránk maradt szobrok, vagy inkább szobrocskák nagyon különböző jelentőségűek. Legnagyobb részük bizonyára aligha más, mint gyermekjáték. De a kis állatszobrokon kívül előkerült állatfejeket, emberi lábat, egész embert, különösen a nőt ábrázoló szobraiknak legalább részben vallásos vonatkozásuk volt, mint áldozati tárgyaknak. (Csak az sajátságos, hogy az őskőkor festéseinek, rajzainak nincs a korban folytatása, illetőleg csak a fazekasipar termékeinek díszítésében nyilatkozik meg.)

Sok hiányzik még a komforthoz, kezdetleges még az akkori életmód, de az emberi intelligenciának, találékonyságnak meglepő fejlettségéről tanuskodik. És az emlékek tanuskodnak másról is: arról, hogy ez az ember annyi ezer évvel ezelőtt igazán családi életet élt, melyben volt szeretet, munkamegosztás, kölcsönös gondoskodás.

A *férfi* járt az élelem után fegyverrel, hálóval, végezte a nehéz földműves-munkát: kapával, csákánnyal megdolgozta a földet s learatván, betakarította az életet, gondoskodott a háziállatok téli élelméről, fölkutatta vagy cserébe vásárolta, kidolgozta a kőfegyvert, a kőszerszámot. A férfi készítette, állatbőrökkel lakályossá tette a lakóhelyet, ő volt annak korlátlan ura. Az *asszony* a házi munkát végezte akkor is. Elsősorban a konyha az ő tereuma: ő csihol tüzet nagy fáradsággal, ő őrzi is a kialvástól, látja el a család tagjait ennivalóval: gondoskodik tejről, vajról, sajtról, amikor már kifejlődött az állattartás, a tejjgazdaság: ő süti a vadat, halat és a szárnyasokat: a csirkét, kacását s a vízi madarak számos fajtáját (bár a gólyát bizonyára

ők sem bántották). Később megtanul főzni is, amikor a főzelékfélék, aztán a húsneműek elkészítésénél fel tudja használni a forró vizet. Elég jól élhettek ilyenformán: a kenyér, a csigák, a húsfélék, tejfélék mellett ettek főzelékeket: hüvelyeseket, labodát, aztán vadméhek mézét, gyümölcsöt: körtét, almát, persze vadon termő savanyú vackort. Lakoma után pedig valamiféle szeszes italt is ittak, legalább sajátszerű szűrődényeikről erre következtethetünk. Az asszonynak kell gondoskodni a téli ételtárról is. A húsokat, a medvetalpat megfüstölve, a szárított halat füzérekbe húzva ő rakja el télire a nagy gabonatartó edények mellé. Legnehezebb foglalkozása azonban a molnármesterség: a lapos homokkővön elszórt magvakat csak kézi munkával, kötőrővel térdenállva tudta összetörni, persze, hogy az őrlemény így nem lehetett prima minőségű, hiszen szitájuk különben sem volt, amivel megtisztíthatták volna.

A *ruházat* ügye ugyancsak az asszony hatáskörébe, illetve kötelességei közé tartozott. Az állatbőröket valamilyen csávázással előbb kikészítették, aztán árák, csonttűk segítségével az asszony állította össze a bundát, bekecset, bőrvet, ő font és szőtt és varrta össze a kész vásznat, úgy hogy volt már testhez álló vagy hosszan leérő könnyű, bár eléggé durva alsóruhájuk. A lábukon — legalább a kor vége felé — volt valamiféle saru, hogy védje a tuskés bozótban. És télen, mikor a férfi hosszabb útra ment, a jeges úton való járásra valóságos kocsolyát csináltak csontból, aligha sportúzés céljából. Természetes azonban, hogy a nő nem lehetett el akkor sem *ékszerek* nélkül: csontból, kagylóból, gyöngyből csináltak füzéreket, fülbevalót, karperecet, hajdísz stb. Később a csont- és gyöngyszemek

közé arany- és rézszemeket is illesztettek, de ez már új világnak, a fémek korának pirkadását jelzi). A férfi, főként a vadász, más ékszerről gondoskodott: övébe akasztva ott hordotta az elejtett vad agyaráját vagy körmét, esetleg hajába tűzte a tollát, mint diadalmi jelvényt, mely neki dicsőséget, tiszteletet jelentett a telep lakóinál, bár egyébként nem tudjuk, a testi erő és ügyesség mellett mekkora megbecsülésben részesült az észbeli tehetség, a bölcs megfontolás.

Hogyan történt a családalapítás; kérte, vette, rabolta a férfi házastársát: ki tudná megmondani? Annyi tény, hogy a család lényegben szigorúan zárt társaságot alkotott: mindegyik család külön élt kis lakásában, mely mindig gondosan el volt különítve a szomszédoktól, tehát világos jele annak, hogy a magántulajdon elvei szerint rendezkedtek be. És talán épen ezért abban a kis viskóban boldog lehetett az élet, mert nagyon szerethették a gyermeket. Szerszámaik, fegyvereik, edényeik kicsinyített mását számukra készítették játékszernek, a csontkorcsolya bizonyosan sok örömet szerzett nekik s ugyancsak nekik készült számos más bohó apróság, állatok apró szobra agyagból művészi formálva, különféle kagyló- és gyöngyészerek, szóval aminek gyermek örülni tud, amikkel szívesen eljátszik. Nevelésük, ápolásuk sok gondot jelentett már akkor is. Ha beteg lett a család valamely tagja, orvosságról, orvoslásról is kellett gondoskodni. Fűvek gyógyító erejét, a gubacs sebhúzó hatását bizonyára ismerte az ősi ember s az aggódó virrasztás mécses lángja mellett könnyebbülést jelenthetett a betegnek, míg csak el nem érkezett az utolsó óra.

De ugyanez a rokoni szeretet és családi érzés megnyilatkozott a *halottakkal* szemben is. A sánc-

műveken belül külön temetőketeket létesítettek, az életet adó nap felé fordítva oda temették el halottaikat ünnepi szertartások között. A férfi mellé odatették a vadkan, medve agyarát, kedvenc fegyverét: buzogányt, dárdát; szerszámát: baltát, agyagedényt, halászfölszerelést, a nő mellé a tűt, a szövőkésztséget, ékszerét, a gyermekkel játékszerét temették el. Sok esetben az egyszerű agyagedényen kívül külön e célra készített nagy csöves talpú edényeket állítottak a sírba s az edényekben élelmiszereket. Szóval mindenről gondoskodtak, ami az élet folytatásához szükséges. Ime, ismét naiv formában, de kétségtelenül megnyilatkozása a másvilági élet hitének. Az meg igazán megható, hogy akik életükben együtt éltek, kimulásuk után együvé temették őket, hogy együtt legyenek a halálban is: a szülő gyermekével, sőt az egész család együtt nyugszik, úgylahy itt-ott valóságos családi sírboltokat találunk e neolith-kori temetőkben.

De azért van árnyoldal is. Bármily békés életmód folyt, bármily határozottan kimutatható a valóságos élet, úgylahy a fensőbb lény, az Istenség tiszteletére áldozatokkal adóztak: a vallási képzetek zavarossága mellett legfeljebb természetimádás érvényesülhetett, az erkölcsi életben pedig a nyers, fékezetlen ösztönök nagy szerephez juthattak. Az ember természetes társas ösztönétől hajtva, de másrészt a bírvágy, a másé után való vágyakozás ellen, a saját életük és vagyonuk biztosítására tömörültek az emberek telepekbe, egységes vezetés alá, ezért kellett emelni a telepek sáncműveit, így is sokszor nyultak fegyverhez egymás ellenében. Nem egy férfi-holttestben egész csomó betört nyílhegy található, ami azt mutatja, hogy jó kemény harcos lehetett az illető, aki sok sebet kibírt, míg végre elejt-

hették. Másutt csoportosan temették el a hősi halottakat, ami már valóságos emberpusztító ütközetre utal, ahol egész községek sorsa dőlt el, ha nem is egész népek csatáztak: ettől még az akkori népsűrűség, vadon erdők, mocsarak és közlekedés mellett szerencsére még messze vannak. De sajnós, homo homini lupus már akkor.

Általában véve természetesen béke honolt. Az ember lassankint már síkon, külön védelmi művek nélkül is mert tanyát ütni; a háború, a harc csak ultima ratio volt. Az egyes telepek népe békésen közlekedett szomszédjával, sőt messze vidékekkel: Németország, Csehország, az alpesi tartományok és a Balkán-félsziget népeivel kicserélték egymás terményeit, készítményeit, találmányait: a hegyaljai, mecsekhegyi kő, az erdélyi só keresett portéka volt s a magyarországi ipartelepek nemcsak szomszédok és távoleső telepek megrendelésére dolgoztak, hanem egyes mesterembereik bejárták a különféle, különösen a síkföldi, követlen telepeket, hogy ott csereüzleteket kössenek, esetleg mint a mai üveges, drótos vándoriparosok az egyes telepek szükségletét esetről-esetre ott helyben ledolgozzák. Szóval volt közlekedés, volt kereskedelem, volt verseny s így élénkebb lett a kulturális fejlődés tempója, mely a neolith-kor emberének életét kényelmesebbé, szinesebbé, tartalmasabbá tette és messze fölébe emelte az őskőkor üldözött szegénységének. Ámde a csont és a kő nem jelenthetett megállapodást, az anyag tökéletlensége mihamar kitűnt, mikor ismertté lett a *fém*, hosszú idők kulturájának és gazdagságának alapja és mértéke. Így váltotta fel a két kőkorszakot a réz, majd a bronz és végül a vas korszaka.

A Mátra vidékén s a Temes környékén a föld fel-

színén kerültek elő *vörösrézrögök* és több helyütt *arany* is volt így található. Mivel tehát e két fém hazánk területén aránylag sűrűn fordult elő a felszínen s így mindjárt a helyszínen volt felhasználható, hazánk földje mintegy a középpont szerepét tölti be a *rézkorszaknak* vagy más néven aeneolith-kornak (= fémes kőkorszak) kultúrájában. A régi kőfegyverek és szerszámok természetesen nem tűnnek még el, hanem továbbra is használatban maradnak. Ez az oka, hogy sokáig folyt a vita: megkülönböztessenek-e külön rézkorszakot vagy egyszerűen mint elszigetelt próbálkozásokat tekintsék az előkerülő rézeszközöket. Ámde újabb időkben a spanyol-, olasz- és írországi leletek gazdagsága, első-sorban pedig a hazai emlékek nagy bősége eldöntötte a kérdést.

Az új anyag új formákat adott a régi anyagú készítményeknek is, az arany az ékszerekben, a réz a közhasználati tárgyakban mind gyakoribb alkalmazást nyer, bár a haladás természetesen csak lépésről-lépésre történik. A formák eleinte még az új anyagon is a régiek, a kőszerszámok formái. Nem is lehetett másként. A réztárgyakat, az arany ékszereket úgy kellett kikalapálni, mert az öntéshez még sokáig nem értettek, hiszen eleinte a fémeket valószínűleg kőnek nézték. Ámde micsoda nehézségbe kerülhetett a kalapálás megfelelő szerszámok nélkül! De a mester nem nyugszik: a készítmények alakja mindig ügyesebb, csinosabb és immár egészen új. Legjellemzőbb erre a véső, a balta, meg a csákány, melyek kezdetben egészen a kő- és csontszerszámok formáját mutatják, később pedig teljesen önállósodnak. Egészen újszerű alkotások is megjelennek: díszű a nők hajába, spirális gyűrű az újjakra, sajátos alakú karperec a csukló díszí-

tésére: csupa ékszer, akárcsak a férfiak mellvértje, melynek harcias jelentősége szemmel láthatóan nem sok lehetett. Drága még a réz, mert ritka; érthető tehát, ha még csak ékszernek használják. De mihelyt ismertebb, gyakoribb és olcsóbb lett, mind sűrűbben készül belőle a használati fegyver és szerszám, hiszen a csont, az agancs ugyancsak gyöngéjóság a fémmel szemben. Sőt immár szerepet cserélnek: a kő-, a csontkészítmények veszik föl a rézszerszámok alakját, úgyhogy inkább ezek szolgálnak díszül, ékességül, a fém pedig nélkülözhetlenné válik. Leginkább a földműves látja a hasznát: kemény csákánya megtöri a földet s lassankint külön szerszám készül a termés learatásához is: a sarló, ugyancsak rézből.

Föllendül tehát a földművelés, de új formákat kap az agyagművesség is. Az edény falán körben kis fülek arra valók, hogy azokon keresztül fonalat húzva felakasszák a tűz fölé, tehát a főzőmesterség fejlődésére utal; de jellemző, hogy az edények alakja, díszítése egyaránt újszerű.

A hegyaljai tűzkő és obszidián, a hazai arany és réz természetesen kapós külföldön is és a neolitikorban kialakult kereskedelmi utakon mind élénkebb kereskedelmi forgalom fejlődik. Lebonyolításában immár réz- és aranykarikákat is használnak értékmérő gyanánt, amiben a pénzkereskedelem csiráit fedezhetjük föl, bár a forgalom jellege általában csak a cserekereskedés maradt.

De bármilyen jelentős a magyarországi rézkorszak, nevezetesen a bodrogkeresztúri leletek, mégis csak az *átmenet* ideje ez. A puha rezet nem sokáig használják tisztán, talán csak addig, míg kalapálják. Mihelyt észreveszik, hogy a tűz megolvasztja s így áttérnek az öntésre, nemsokára azt is fölfede-

zik, hogy a réz ónnal, antimónnal ötvözve sokkal keményebb lesz: föltalálják tehát a kemény bronz készítésének módját. Mivel azonban a bronzhoz elsősorban réz és csak egynolcad-egytized rész ón vagy antimón szükséges, a rézben nagy a hiány. Érthető tehát, hogy a használatból kivont réztárgyak legnagyobb része áldozatul esett az új kor szaknak.

A bronz ismerete nem szükségképpen más vidékekről, Ázsiából került hozzánk: lehet, hogy készítési módjára nálunk is önállóan jöttek rá, annyival is inkább, mert akkoriban hazánkban nemcsak réz akadt bőségesen, hanem antimón is, ami különösen a velemszentvidi telep termékeit jellegzetesen különbözteti meg a külföldi bronzoktól, ahol a rézhez rendszerint ónt kevertek. Annyi mindenesetre nagyon valószínű, hogy a lakosság a régi maradt az ú. n. *bronzkornak* legalább is első felében. Megmaradtak jórészt a régi telepek régi szokásaikkal, berendezésükkel, csak hogy a kultúrában ugyancsak előbbre jutottak: felvirágzott a földművelés, nagy buzgalommal folyt a só, a fém bányászata, nagy lendületet vett az ipar, úgyhogy Magyarország bronzkori lakói valósággal mestereivé váltak a szomszéd népeknek.

Velemszentviden (Vas vm.) pl. a bronzkori kultúrának valóságos centruma és ipartelepe fejlődött ki, rendszeres szerszámokkal ellátott műhelyekkel (üllő, alulszegő, fűrész, különféle kalapácsok), melyek készítményeiket messze földre szállították. Hasonló nagy fejlettséget mutat a tolnamegyei lengyeli telep is. Másutt viszont, ahol csekély a forgalom, csekély a jólét, nincs fémanyag, megmaradtak a régi kultúrállapotok. Ilyen helyeken még mindig a vadászat, halászat a főfoglalkozás s az ipar csak

dilettáns háziipar, mint pl. a tiszamenti cölöpte-
lepeken, holott az ipari centrumokban a művészi
fejlettséget épen a helyes munkamegosztás, az
egyéni rátermettség érvényesülése idézi elő.

Az a sok *bronzsarló*, mely reánk maradt, eléggé
tanuskodik a gabonatermelés fejlődéséről, csüreik-
ben a hatalmas magtartó edények takarékos gon-
dosságukról. A *háziállatok* sorában van már a *lő*;
lőszerszámot raknak rá — ami új iparág alakulását
is jelenti — s így használják fel utazásra, teher-
húzásra, ami egyúttal a közlekedés könnyebbsé-
gét, kiterjedését, gyorsulását is jelenti. A fő házi-
állat mégis a szarvasmarha. Nemcsak tejéért,
húsáért, bőréért tartják, hanem járomba fogva ezt
is felhasználják a mezőgazdasági munkáknál: szán-
tásnál — amihez persze *eke* is kellett —, az élet,
a takarmány behordásánál.

Van mit védeni, rászorulnak egymás támogató-
sára: még inkább együvé, községekbe, városkákba
tömörülnek — igaz, hogy lehetőleg a régebbi kor
telepein — s ezeknek védelmére immár hatalmas
földsáncokat emelnek.

De minél nagyobb a gazdaság és a gazdagság,
annál nagyobb hely kell neki, nagyobbak az igé-
nyek, több a komfort. Áradásos területen cölöpös
kunyhókat (terramare) építenek lakásnak, egye-
bütt félig vagy egészen földbe ásott putrikban lak-
nak ekkor is. De már nagyobb — 5—6 méter hosz-
szú, ugyanolyan széles — a lakóház vesszőből
fonva, sárral tapasztva, sőt meszelve, itt-ott külön
díszítményekkel ellátva; nagyobb a tűzhely szépen
körülhatárolva, agyagékítményekkel ékesítve. A la-
kásban idestova akad *bútor* is: szék, asztal, ha nem
is művészi; az étkezésnél van külön étkező tányér-
juk, szarukanaluk, fémkésük s egyáltalán finomab-

bak, változatosabbak a fegyverek, szerszámok, ékszerek. A kő, a csont mindjobban kimegy a divatból, a használatból, helyettük bronzot öntenek az öntőmintákba és nem ritkán művészileg cizellálják az így készült tárgyakat.

Bőségebb, finomabb és mindenestre célszerűbb a *konyha* fölszerelése, amire az agyagművéség páratlan fejlettsége adott módot. A vizet, az ételt nagy agyag merítőkanalakkal merítették a különféle alakú és rendeltetésű fazekakba, edényekbe, melyek között akad már bronzból készült is, míg a hatalmas szűrőedényeknek valami különleges rendeltetésük volt: talán valami italt készítettek velük. Nagy változatosságban és mennyiségben volt aztán talpas és talpatlan pohár, csésze, ivókürt, továbbá fazék és urna füllel és fül nélkül, fődéllel és anélkül, simán és különféle vonalú, sokszor mészbetétes dísszel, finoman alakítva, egyenletesen égetve, amint előkerülnek az ország különböző helyein feltárt telepekből. Úgyesen oldják meg a *tűzhely* kérdését is. Szélére agyaghasábokat állítanak, hogy úgyesen lehessen megrakni a tüzet, elhelyezni a fahasábokat és még inkább, hogy a tűz fölé helyezett edények el ne nyomják a tüzet. Külön agyaglábákat is alkalmaznak a fazekak elhelyezésére vagy pedig — tovább fejlesztve a rézkoriak felfüggeszthető edény-típusát — az edényt huzalokkal fölerősítve helyezik a tűz fölé, hogy a láng minden oldalról jól érje. De mikor már nem kell nagy láng, meg talán veszedelmes is volna, a tüzet külön e célra szolgáló likacsos edénnyel leborították, úgyhogy a lassú tűz melege mellett még mindig sütkérezhettek. Alighanem szomorú tapasztalatokat szerezve, a hamut nem kézzel kotorták már össze, hanem ügyes agyagkotrót használtak e célra,

mely akkor is használható volt, mikor a tűz még égett, illetve a parazsat érintetlenül lehetett meghagyni a tűzhelyen.

Más a *ruházat*: finomabb, több és a szükséges mellett a hiúság is megkívánja a magáét. A ruhának való nemcsak kenderből, lenből, hanem gyapjúból is készült, amihez természetesen az orsó, a rokka ismerete és használata volt a föltétel. A szabómesterség azonban a szabáshoz még nem sokat értett s így a megszőtt vásznat, posztófélét most is csak úgy tűzdelték, illetve varrták össze ruhává s az egészet a mell vagy a váll táján díszes fibulával (= biztosító tű) kapcsolták össze és ékesítették, hiszen a varrotűjük is — az idő szerint persze mindegyik bronzból — jó vastag és hosszú volt, amilyen ma legfeljebb hajdíznek volna alkalmas.

A férfiak felsőruhája — ami állatbőrhöz hasonló négyszögű átvető-féle volt — posztóból és bőrből készült s efölött még köpönyeg-félét is hordtak; fejüket kerek sipka, lábukat bőrcipő-féle fődte. A nők felsőruhája ráncos és bő volt. Bőr- s még inkább bronzövvvel szorították a derekukhoz, de fölötte még külön blúzfélét viseltek. Sok gondot fordítottak a hajukra is: bronzfésűvel fésülték és díszítették, sőt frizurájuk biztonságáról is gondoskodtak, amennyiben sűrűn használtak olyan bronzhajtűket, melyeknek díszítése egészen modern hölgyek ízlését is kielégíthetné, sőt a haját finom hálóval is védték. Nőknél természetesen, de még a férfiaknál is nem maradhattak el a különféle ékszerek: fülben, nyakon, karon, kézen és övön volt bőségben leginkább bronzból, gyakran azonban aranyból és ezüsből, mely utóbbi ez időtől fogva kezd szerepelni a használt fémek között. Sok

aranygyűrű is akad; azután bronz fülesgomb a ruhák díszítésére, ha nem is összefogására. A társadalmi különbségek növekedését mutatja azután, hogy az előkelők, mondhatnám „fejedelmek“, főként pedig az előkelő hölgyek diadémmal díszítették a homlokukat.

Testük ápolásáról sem feledkeztek meg. A férfiak közül többen szakálukat borotválták, legalább is volt borotvájuk, elsősorban obszidiánból, amelyet ma is használnak pl. a pápuák, sokan testüket tetoválták, a nők körmüket is gondosan ápták. Föl kell ugyanis tennünk, hogy a leletekből előkerülő borotvák, tetováló, manikűröző műszerek s egyéb testápoló és szépítő készülékek nem hiába készültek. Természetesen mind e tárgyak ekkor még ritkák és drágák, hiszen finom, filigrán, nehezen készíthető jószágok az akkori technika fölkészültsége szerint, amikor mindent csak kézimunkával lehetett előállítani. Épen ezért ékszereikkel együtt csinos, bronzveretekkel díszített és biztosított kemény faszekrénykébe vagy még szilárdabb bronzdobozokba rejtették, jól elzárták és gondosan őrizték, nehogy illetéktelen kezekbe kerüljenek vagy elkallódjanak. Úgyis elég gond lehetett a hölgyeknek, hogy a tükröt még nélkülözniök kellett.

A család feje, a férfi gondoskodik most is a család szükségleteiről, akár mint földműves, akár mint valamiféle iparos vagy kereskedő, bár természetesen a halászat, a vadászat most is elsőrendű életfeladat maradt. Az igazán szegény ugyan még most is maga készíti a földművelés és az ősfoglalkozások mellett ipari készségeit, de az ezermesterek kora már lassankint lejár: mind jobban érvényesül a munkamegosztás, sőt különválnak az egyes iparágak: a bronzműves, az agyagműves, valószínűleg

a nyerges, varga mestersége, bár egymás munkájára kölcsönösen rászorúlnak, hiszen pl. a bronzmívesnek az agyagipar adta a többé-kevésbé művészi öntőmintákat.

Hogy aztán a társadalom osztályokra oszlott-e külön választott vagy örökösödő fővel az élén; ha igen: milyen volt ezeknek egymáshoz való viszonya: ki tudná megmondani. Csak annyi valószínű, hogy aránylag fejlett társadalom nem lehetett el vezető nélkül egy-egy telepen, egy-egy sáncművön belül, hiszen ez utóbbiak építése maga is egységes akaratot föltételez. A tetoválás Herodotos szerint a nemességet jelentette a thrákoknál: valami ilyen megkülönböztetés talán hazánkban is volt, de viszont a rabszolgaság létezését aligha lehetne igazolni e korban. Annyi azonban kétségtelen, hogy amennyiben voltak társadalmi különbségek, a család szerepét a férfi helyzete állapította meg.

A *háziasszony* gondoskodik most is a szövés-fonásról, a ruházat, a háló készítéséről és javításáról, az élelem elkészítéséről, szóval a házi ügyekről és elsősorban a gyermeknevelésről. Valószínűleg ő volt az orvos is babonás ráolvasásokkal és természetes háziszerekkel. De hogy az előkelők, a „fejedelmek“ családjának úrnője és nőtagjai aligha éltek ilyen fáradságok között, arról a testápoló, manikűröző, szépítőkézségek és szerek tesznek bizonyosságot. Arra ellenben nincs elég támasz, hogy valószínű háremélet létezését fogadjuk el, mint Darnay Kálmán Gisimárja állítja.

Ellenkezőleg. A család tagjainak szoros egybetartozását igen szépen illusztrálják a csoportos, mondhatnám családi *temetkezések*, melyeknek szokása a korszak első felében általános, míg később a *halotthamvasztás* szokása kezdett meghonosodni.

Hogyan kaptak erre, vajjon új vándorlást jelent e szokás elterjedése vagy tisztán csak idegen szokás átvétele ez: meg nem állapítható. De hamvasztás alkalmával is összegyűjtik a csontokat és urnákba rejtve gondosan megőrzik. Arra ugyanis mindenképen gondosan ügyelnek, hogy a temetés alkalmával megtartsák a régi szokásokat, hogy így biztosítsák a halott másvilági boldogságát.

Ezért a holttest mellé most is odateszik kedves tárgyait, hamvasztás alkalmával a holttesttel együtt elégetik valamely kedves állatját, pl. kutyáját és csak azután gondoskodnak az elföldelésről. Temetésnél a holttestet nagy agyagedényekbe, valóságos agyag sarkophágba, másutt tölgyfakoporsóba teszik, esetleg koporsó nélkül nagy kövekkel bélelt vagy egészen egyszerű sírba temetik, ami talán a vagyoni és társadalmi különbségeket is jelzi, de lehetett az egyes telepek ősi szokása, mely vidékek szerint változott. De sehol sem feledkeznek meg a kellő mellékletekről: az ételnemű, a megfelelő egyéb tárgyak, ékszerek odatételéről, nevezetesen a férfi feje alá odateszik az obszidián borotvapengét. Azután köveket tesznek föléje és rá halmot emelnek.

Emellett nem feledkeztek meg arról, hogy a lélek még a halál után is él. Sajátságos szokásuk pl., hogy — legalább egyes vidékeken — még a hamvasztás utáni maradványok számára is ú. n. léleklyukakat vágnak az urnán, hogy a lélek azokon át szabadon járhasson-kelhessen. A vallásos érzés különben sem szűnt meg a bronzkorban, sőt inkább növekedett és számos érdekes formában jelentkezik. Valószínű, hogy a halottégetés szokása is nem a materialista felfogás következménye, hanem ellenkezőleg a tűzimádásnak valamilyen for-

máját jelenti, mint ahogy erre majdnem egészen világosan utal egy akkád — tehát a hazai bronzkornál nem sokkal régibb — versecske, mely különben a tűz tiszteletére készült imádság; „Te vagy bronz és acél olvasztója . . . Engedd, hogy ezen kegyes ember teste ismét tisztává legyen“. — Külföldön, Svédországban, nálunk Hasfalván (Sopron vm.) találtak olyan tíz keréken álló díszes nagy edényt, mely nyilvánvalóan a nap tiszteletére készült. Talán ugyancsak a tűz, a nap tiszteletére utal a szanszkrit svasztika névvel jelölt sajátzerű tárgy (valóságos horgas kereszt), ami nem más, mint négyküllős kerékhez hasonlítható bronzdísz, mely valószínűleg a sugárzó napot jelképezte. Bizonytalán vallási jelentősége volt továbbá a test egyes részeit (láb, kéz stb.) ábrázoló szobrok leg nagyobb részének, mint áldozati tárgyakként, bár a szobrászat agyagon és fémen egyaránt mint önálló művészet szintén nagy fejlettséget mutat s a bronzkardok markolatán különösen finom munkát végez a körös, hullámvonalas, szíjkötést utánzó vonalak vézésével, amint hogy a naturalista rajzokra külföldön hasonlóképen igen sok példa akad.

Leginkább feltűnő vallási szempontból a külön *szentélyek* föltűnése magaslatokon, földsánccal nagyon megerősített helyeken. Kicsinyek voltak ezek, tehát nem templomszerű dolgok; inkább a profán nép kíváncsisága, a szentély profanizálása, mint az idegenek támadása elleni védekezésre voltak építve, de föltűnően bizonyítékai a vallásos szellem ébrenmaradásának, sőt következtetést engednek arra nézve is, hogy voltak ekkoriban valamiféle külön papi személyek, esetleg maguk a telepek vezetői, akik a nép képviselőiben a vallási ügyeket intézték, nevezetesen az áldozatokat bemutatták, a kö-

nyörgéseket, ráolvasásokat, jóslásokat, gyógyításokat végeztek.

A *háború* persze ekkor sem hiányzott, sőt a technikája határozattan fejlődött. A dárdának, törnek, kardnak, fokosnak annyi mindenféle formája kerül elő, díszítéssel, finom cizellálással úgy ki vannak dolgozva, hogy a legnagyobb gonddal díszített szerszámok: a tokos véső meg a balta — mely utóbbi különben szintén fegyverszámba mehetett — alig versenyezhet velük, élénk jelképéül annak, hogy a harcos-készséget ugyancsak megbecsülték e korban is. Pedig a harc és a vadászat főfegyvere ez időtájt már a nyíl, melynek vesszejéhez a hegyet sokan még most is csontból, legtöbbször mégis bronzból készítették, esetleg méreggel még veszedelmesebbé tették, úgy hogy, amikor telepek, községek között került harcra a sor akár birvágóból, hatalmi törekvésből, akár személyi, becsületbeli ügyekből, nem ritkán csoportosan estek el a vitézek a harc mezején nyíltól, dárdától találva, törrel, karddal leszúrva, levágva. Máskor az utazó kereskedőt rohanta meg a rabló, noha sokszor kincs-vágyát még így sem tudta csillapítani, mert a gyanakvó áldozat jóelőre biztos helyre rejtette poggyászát, mely aztán így ránk maradt. Mindebből azonban elég szomorúan következik, hogy az ember élet- és vagyonbiztonsága a kultúra növekedésével éppen embertársaival szemben lett kevésbé védve.

Egyébként kik voltak, milyen nyelven beszéltek hazánk bronzkori lakói, még egyáltalán nem tudjuk: vannak, akik a ránk maradt koponyák és csontvázak alapján uralaltaji népeknek gondolják, mások indogermánoknak avagy Tubalkain utódainak vélik. De amikor a vas kezd megjelenni e föl-

dön, legalább sejthetjük már hovátartozásukat. Alighanem illyr-thrákok voltak, csakhogy a lakosság akkor sem volt egységes e földön anthropologiai szempontból, mint az aggteleki stb. maradványok mutatják s hazánk átjáró természetéből szinte szükségképen következik.

A *vaskor* különben sem egyszerre, átmenet nélkül vagy nagy zökkenéssel köszöntött be erre a földre: több száz év eltelt, míg az Afrikából mindenfelé elterjedő vas általános használatba került és háttérbe szorította a hronzot. Nálunk különösen nehezen tudott gyökeret verni az új fém. Bronzanyag volt itt bőven s amíg a vas minősége gyönge, ára ellenben magas volt, természetszerűen megtartotta állását. Míg a vas ritka és drága, inkább ékszeranyagának vették és csak dísznek használták: nyakéken, tűn, karikagyűrűn, fegyveren, szerszámon található vasberakások, díszítések jelzik, hogy a vas már ismeretessé vált, de a közhasználati fém még a bronz maradt.

Ez időtájt (1000 körül Kr. e.) egész Európa nagy mozgalmaknak a színhelye, melyek megváltoztatják földrészünk néprajzi képét. A szomszéd, különösen déli vidékek népvándorlásait megérik az itteni népek is: a Duna-Tisza vidékére más népek szüreneknek be, a Dunántúl és Erdély művelt illyr-thrák népei lassankint szintén áttérnek a vas közhasználati értékesítésére, míg a bronz az ékszerek, fibulák készítésére szolgál, aztán meg a konyhai, asztali edények, készletek anyaga lesz. Holott eddigelé ez utóbbiak: csészék, tálak, edények stb. agyagból, esetleg csontból készültek. A bronzművéség művészi színvonalra emelkedik s a domborműves ábrázolások mind gyakoriabbak és finomabbak a különféle tárgyakon. Külön „kincses

házak"-ban, vagyis földbe ásott kisebb-nagyobb vermekben őrzik e „kincseket“, melyek között sok arany, esetleg ezüstitárgy is akad; védik a tűztől, az ellenségtől, míg hirtelen halál vagy más kényszerítő ok gazdátlaná nem teszi és érintetlenül ránk nem juttatja. De bármekkora értéknek nézték is bronzkincseiket, drága halottjaik tiszteletére egész csomóban rakták a holttest, a hamvveder mellé különféle agyagedényekkel és valami kis bálványfélével.

A *halotthamvasztás* szokása mutatja, hogy a lakosság lassankint kicserélődik, úgyhogy a halottait temető nép eltűnik, elköltözik vagy inkább beolvad: beköszönt az igazi vaskor, mely két időszakra: hallstatti és La Tène-korra osztható.

A *hallstatti kor* vagy egyesek szerint: *első vaskor* (kb. 1000—400 Kr. e.) a felsőausztriai Hallstatt sírmezéről kapta a nevét, ahol e kornak igen sok emléke került elő, jóllehet Hallstatt lakói tulajdonképpen nem vasbányászok vagy vasművesek, hanem sóval kereskedő népek voltak. De szerencsés volt a fekvése aránylag nem messze a noricumii vastelepektől, ahonnan különben a Dunántúl is vásárolta a vasat.

Nálunk a soproni *Purgstall* hatalmas telepei mellett a velemszentvidi, fokorui, jászói stb. leletek tanuskodnak arról, hogy hazánk népe az ú. n. hallstatti kultúra munkálásában sem maradt el. Magyarországi telepekről került ki mint hazai specialitás az ú. n. „ungarische Fibel“, nagysága, gazdag díszítése folytán egyaránt kitűnő fibulatípus; de nem marad el mögötte a fokorui (Heves vm.) lelet aranyfibulája és aranyöve sem, az erdélyrészi ötvösök arany ékszerei pedig ez időben is valóságos párjukat ritkítják. A szerszámok, fegyverek

most már vasból készülnek, csak a díszítés való bronzból. Hanem a formák sokáig egészen a bronztárgyak formái, legfeljebb az újság, hogy nagyobbak, erősebbek. Új a zabola, ami a lótenyésztés föllendülésével függ össze: a ló immár nemcsak egyszerűen hátszó vagy teherhúzó állat, hanem harci paripa és megbecsülését mutatja, hogy agyagedények oldalán gyakran találjuk ábrázolva a lovat, a lovast. Lovon, kétlovas, négykerekű kocsin jár, aki teheti, ami mindenesetre új iparág meghonosodását, viszont a társadalmi különbségek újabb hangsúlyozását jelenti, mert a szegény gyalog járt, földet művelt, iparral foglalkozott akkor is. Egy bronzmelldísz vázlatos rajza meg világosan arra mutat, hogy a nő alárendelt helyzetben volt a férfivel szemben, ami különben minden valószínűség szerint nem új dolog.

A vadászat, halászat mellett mindig jobban előtérbe nyomul a mezőgazdaság: fölkarolják a *baromfitenyésztést*. A baromfi között ott találjuk a *gyöngytyúkot*, ami egyrészt azt a nézetet dönti meg, hogy e madarat a törökök hozták ide, másrészt meg afrikai, numidiai származása a vaskészítés helyére és az új kultúra terjedési irányára utal. Az *agyagműves* új díszekkel, különösen háromszögalakú motívumokkal, domború művekkel, bronzéktítményekkel látja el, díszesen kifesti díszítményeit, melyek sokszor bronzvedrek alakját utánozzák, de általában jellegzetes öblösödő formát mutatnak és grafitnázzal vannak bevonva; szereti a csöves lábú edényeket s az ő kezéből kerülnek ki a tűzkutyáknak nevezett állatalakok — közöttük épen a kutya nem kerül elő —, melyeknek valószínűleg vallási jelentőségük volt.

Ugyancsak az agyagműves ügyeskedése ismertet

meg bennünket az ekorbeli lakosok nem egy szokásával, amikor az agyagedények falára odarajzolta a házikót, bár a földbe ásott veremlakások továbbra is divatban voltak. Kis hidat épített a folyón, hogy könnyebben közlekedjék, pláne ha kocsin jár. Így ismerjük meg a viseletet: a férfi nadrágot, az asszony szoknyát hordott, a lovas pedig valami rövid szoknyafélét (fustanellát) vett magára, de mindegyiknek anyagát otthon az asszony szőtte-fonta, mint ugyancsak ezek a rajzok mutatják.

A *halotthamvasztás* akkor is pontosan megszabott szertartások között ment végbe. A holttestet ezidétt már kedves tárgyaival, állatjával együtt tették máglyára és égették el. Ez alkalommal az égetés gyorsítására, másrészt, hogy kellemes illatot árásszon, nyírfagyantát szórtak a fahasábokra. Égetés után a megmaradt hamvakat az elégetett tárgyak maradványaival urnába tették, melléje helyeztek több-kevesebb edényt, köztük néhány nagyobb, bennük füles merítőedénnyel, több helyütt közlekedőedényforma összetett kétszeres, háromszoros edényeket, esetleg valami bálványfélét. Az egészet rendszeren kövekkel rakták körül, azután faágakkal leborították, kölemezekkel beborították és így behantolták. De volt eset, hogy a tűzhely alatt vagy mellett találták a csontokat; mi ennek a magyarázata: ma még titok előttünk.

Az idolkok, sokszor kétfejű bálványfélék, no meg a kis állatalakok szobrainak jelenléte épen a sírokban, azt mutatja, hogy vallásos képzeitek a bálványimádás valamilyen formájában nyilatkoztak meg. Egyik agyagedény-képen kocsin szállítanak valamiféle tárgyat, ami talán az áldozattal van összefüggésben; egy másik képen földreborult, adoráló

nők csoportja látszik; csupa értékes adat, melyek ugyan még nem mondanak eleget, hogy határozott ítéletet lehetne mondani e kor embereinek vallási életéről, de mindenesetre tanuskodnak ennek folytonosságáról.

Egyébként harcias népek voltak az ekorbéli emberek: egyik edény falán birkózó férfiak láthatók; a kornak egyes szakaszait legjobban a kard alakja jellemzi: először olyan, mint a bronzkard, aztán hosszabbodik, majd újra megrövidül, végül pedig sajátságos, jellegzetes markolatot kap. Látszik, hogy a harcra most is elég gyakran került sor s azért keresték a minél praktikusabb formát a legfontosabb fegyver, a kard számára. Ámde a harc hova-tovább védelmi jellegű lett. Hatalmas erődítéseket emeltek pl. Sopron mellett a Purgstallon; telepeik nagy részét hegyen építették, hogy könnyebben védekezhessenek. Ezidétt ugyanis nyugat felől mind sűrűbb rajokban áramlanak erre felé a kelták, a gallok; ők ellenük készültek a többszörös sáncművek, melyeknek elhelyezése oly ügyes stratégiai érzékre vall, hogy német katonai szakértő is csodálattal adózott nekik.

Ámde hiába volt minden erőfeszítés; a *kelták* urai lettek a Dunántúlnak és a Dráva-Száva közének, megszállották a mai Csehországot és telepeik elhatoltak az Oderáig, sőt Kievig, délfelé a Balkánon át Kisázsiába is jutott belőlük egy raj (galaták). Egészen tiszta, egyfajú azonban ekkor sem volt itt a lakosság; a Dunántúl hódító kelták összekeveredtek a régebbi illyr-thrák lakókkal s e népkeveréket nevezték azután pannónoknak, országot Pannóniának, mely a Duna vonalától a Száva vidékéig, ettől még délre is terjedt. Az ország többi részének lakóit még ennyire sem tudjuk meghatá-

rozni, csak annyi kétségtelen, hogy kelta emlékek, a kelta kultúra nyomai mindenfelé föltalálhatók, hiszen csak egyik törzsüknek, a *bojoknak* hatalma egy ideig a Tiszától az Elbéig terjedt s ők adtak nevet Csehországnak: Boiohaemum = Böhmen. (Igaz, hogy erejük később megtört s egy részük Sopron környékén húzódott meg.) Nagyobb jelentőségre jutott továbbá az *eraviscus* vagy *araviscus* nevű törzs, mely a Dunántúl északkeleti részét, tehát Esztergom, Buda, Székesfehérvár környékét szállotta meg.

Régi hazájából, a mostani Franciaország és Észak-Itália földjéről ismerjük már e népet, főként Caesar följegyzéseiből. Életmódja természetesen nálunk is olyan volt, mint a tulajdonképeni Galliában: harcias, jórészt lovas nép. Mint harcosoknak, emlékeik közt sok a *fegyver*, leginkább *vasból*. Elsősorban a *kard*, melyet immár tokban, kardkötőláncon hordtak; aztán a nyíl meg a parittyá, mely utóbbival oly ügyesen tudtak bánni, hogy a rómaiak figyelmét is fölkellették. Leginkább rettegett fegyverük volt a csatabárd, melyet állítólag oly ügyesen tudtak az ellenségre hajítani, hogy magától visszaugrott a kelta harcoshoz, akárcsak a mai ausztráliai bennszülöttek bumerangja. Lovakat sarkantyúval ösztökélték, de viszont a csatában vérttel védték. Ez a vért persze tulajdonképen börtakaró volt, de a rómaiaknak is megtetszett: a scordiscus kelta törzsről, mely a Száva alsó folyásánál lakott, scordiscumnak nevezték. Védő fegyverük amúgy is bőségesen volt: kerek pajzs, kardvédő, lábvért és *sisak*, egyiknek bronzból, másiknak vasból, de mindegyik lehetőleg véséssel díszítve.

Ilyen körülmények között, tekintve ellenállhatatlan rohamukat, mit csak a kitartás hiánya, meg a pártoskodás ellensúlyozott, gyorsan haladt a kelta

hódítás egészen a Dunáig. Egységes azonban sehol sem volt a gall nép. Törzsekre oszolva éltek fejedelemek vagy talán inkább előkelő nemesek vezetése alatt: Pannonia területén magán pl. mintegy 14 törzs neve és emléke maradt fenn. De az egyes törzsek is állandóan pártoskodtak és csak igen nagy veszély idején kötöttek ideig-óráig tartó szövetséget; ellenben a viszálykodó törzsek nem egyszer megtették, hogy idegen népek segítségével iparkodtak egymást leverni. Viszont községekbe, városokba tömörültek, úgyhogy a későbbi római városok (Aquincum, Arrabona, Alisca, Mursa stb.) jórészt ilyen kelta községekből alakultak. Pedig ezek inkább békés, mint háborús célokra, stratégiai megfontolások alapján keletkezett telepek voltak, kelta erődítéseknek legalább ez ideig nem igen jutottak nyomára. Így a békés életmódra áttérve, a művelésben igen jelentős eredményekre jutottak, anynyival is inkább, mert tanulékonyságukat még ellenfeleik is dicsérték.

A vadászat, halászat összefoglalozása az állandó letelepedéssel lassankint háttérbe szorult, a földművelés és állattenyésztés, ipar és kereskedelem ellenben annál inkább felvirágzott.

A földet immár nemcsak csákánnyal, kapával törték, hanem vasekével szántották, melyet kerekkel láttak el; a füvet, a termést nemcsak sarlóval vágják, hanem kaszával aratták, bár Pannóniában nem a búza, hanem az árpa és a hajdina lévén a főtermény, a galliaiak mögött elmaradtak. Gyümölcsstermelésen kívül értettek a szőlőműveléshez is, legalább szobraikon nem ritkán kerül elő a szőlő. Rendszeres állattenyésztést is folytattak. Jellemző, hogy a gazdagság mértéke a szarvasmarhák mennyisége volt, pedig a lótenyésztésben

messze földön kitüntek, juhtenyésztésük elsőrangú, a sertés meg talán legkedveltebb háziállatjuk volt, legalább a szobrokon a jó gazdasszony malacpecsenyét tart a tálban, aztán meg a gall füstölt disznóhús és sajt a rómaiaknál is híres volt.

Nem kevésbé tüntek ki az iparban.

Az *agyagiparban* legfontosabb változás, hogy gerencsérjeik ismerik és használják a fazekaskorongot. Ez természetesen könnyebbé és finomabbá tette az agyagmivességet, a kerek edények készítését. Viszont az előző korban divatos mészbetétes díszítés egészen eltűnik, amint hogy a kelta edények, tálak formái egészen elűtnek a régebbi lakók használta formáktól.

A *fémipar* első feladata akkor is a különféle fegyverek készítése. Legtöbb munkát azonban az ékszerkészítés adott. Gyűrű, kar- és lábperec, fülbevaló, nyakdísz, öv, főként pedig fibula különféle formában, számtalan változatban készült leginkább bronzból, de igen sok aranyból és ezüsből, meg vasból, mely sokáig szintén ékszeranyag volt, míg használata általánossá, közönségessé nem vált. Az ékszereket, fémtárgyakat díszes vésésekkel meg kövekkel díszítették, de külön is készítettek ékszereket, füzéreket pl. borostyánkőből, aztán meg üvegből, melynek készítéséhez szintén értettek már. Az ékszereket természetesen családi kincseknek, klenódiumnak tekintették s ezért bronzvedrekben (cistákban), erős ládikókban őrizték, melyeket kulccsal gondosan elzártak. Apáról fiúra vagy inkább anyáról leányára szálltak e kincsek, mégis nem egyszer megtették, hogy a halott mellé odatették a sírba.

A víz és egyéb folyadékok számára a kádármeister favödröket csinált, melyeket bronzabroncsok tartottak össze, de a bort bronz- meg ezüstkanocsók-

ból iszogatták az előkelők lakomáin, a kedvelt nemzeti italt pedig, a sört, valószínűleg agyagedényekből fogyasztották. (A cerevisia szót a rómaiak a keltáktól vették, pedig ők maguk undorodtak a sörtől.) De volt más italuk is: a med nevű mézsör, meg valami kamos nevű ital, melyet a germánok és hunok karoltak föl.

A *kocsigyártás* valósággal specialitásuk volt a keltáknak, pláne a pannóniaknak, akiknek kitűnő lovaik is voltak hozzá, hiszen egy-egy jó lóért valószínűs vagyonokat fizettek. A kétkerekű *esseda* és *carrus*, a négykerekű *reda* és *petorritum* mesterei összesen mintegy 12-féle kocsit készítettek, köztük valószínűs omnibuszokat meg finom ernyős hintókat, melyeknek kerekei, rúddíszei, lószerszámai nagyszerű bronzkítményekkel díszeskedtek, úgy-hogy a rómaiak csodálatát is fölkellették és a kocsinevek csakugyan a keltából kerültek a latin nyelvbe. És jellemző, hogy síremlékén a gazdag kocsijával örököttette meg magát.

Az élet szintje egyáltalán nagyot emelkedett. Házuk már kiemelkedett a földből, bár a Salamon szerint „bude“ nevű házikók még mindig nem kő-építmények. Ilyennek legfeljebb az előkelők lakása vehető s azoknak a terjedelme is nagyobb. A konyha természetesen szintén nagyobb. A tűzhely mellé ágasokat állítottak, ezeken keresztül nyársat fektettek s ezen sütötték a húst, esetleg egész állatokat. Máskor az ágasok hegyébe akasztották bronz- és vasedényeiket, különösen a bronzüstöt, hogy a tűz jól érje az ételt.

Sokat adtak *ruházatukra*. A szövés-fonást akkor is kizárólag az asszonyok gyakorolták és ezt erénynek tartották, mert a nők síremlékein gyakran szerepel az orsó. Ők voltak a szabók is. De nekik már

jóféle fém varrótüik voltak — melyeket kis tokokban állandóan magukkal hordtak — s így finomabb munkákat is tudtak produkálni.

A női ruha valósággal festői volt: hosszabb alsóruha fölött rövidebb bő felsőruhát viseltek, melyet övvel szorítottak a derekukra, úgyhogy redőkben omlott le; ujjja hosszú és szűk volt, a mellen vagy vállon hatalmas és díszes biztosítótű (fibula) tartotta össze. Egyesek a ruha fölött még rojtos kötényt is viseltek, azonkívül a szoknya alja gyakran kettős-hármas fodorral van ellátva. Lábukra cipőt, sőt kivágott cipőt húztak. Fejükön a kendőnek, fátyolnak, sapkának, pártafélének, sőt papi biretum- meg mitra-félének számos változatát hordták vidékek, törzsek és valószínűleg kor megállás szerint. De azért a frizurát sem hanyagolták el. Bronzükör előtt csontfésűvel legtöbbször magasra fésülték hosszú hajukat s aztán díszes hajtükkkel föltűzték. Kendőző, szépitő készségeik elég szép számmal voltak, efféle szerek készítéséhez, esetleg használatához kis kanálkákat alkalmaztak. Vannak, akik azt állítják, hogy testüket tetoválták, ámde ez alighanem csak mese, vagy legfeljebb egy-két törzsnél fordult elő, ott is elvéve.

A férfiak persze nem használtak ennyi mindent. Hajukat lenyírták, szakálukat borotválták. Ruházatukban jellemző a római tunicával szemben a testhez álló nadrág és ujjas kabát, még pedig sajátosan festett szövetből, melyet ma skótnak neveznénk, míg a nők inkább a piros színt kedvelték. (Tehát a kelmefestéshez is értettek.) A finom szövetre természetesen nem mindenkinek telt. A szegény embernek alig jutott egyéb állatbőrnél, toldott-foldott ruhadarabnál, de azért ezeknek is ritkán hiányzott valami dísz legalább a nyakáról.

A lábukon a férfiak is cipő- vagy inkább sarufélét hordtak és hogy ez ne kopjon, patkót verettek rá.

Jellemző különben, hogy a tisztaság ápolására szappant is használtak, ennek használatára ők tanították a rómaiakat, sőt a szappan neve az ő nyelvből került az európai nyelvekbe.

A társadalmi különbségek igen nagyok voltak. A nép nagy része rabszolga, akiket bilincsbe vernek, lábukra vasbékót tesznek s ezt lelakatozzák, bár e szörnyű rendszabályt valószínűleg csak újonnan, például háborúban szerzett vagy fenyítésre ítélt szolgáknál alkalmazták. Egyébként földet műveltek és mint cselédek szolgáltak. Amikor az úr utazott, szolgák kísérték lovon, elől a kocsis hajtott, egy inas meg a kocsi hátulján állt. Viszont a nemesség volt a harcosok osztálya s így nekik kellett harcra kelniök hazájukért, már amennyire a kelta törzsek ragaszkodtak hazájukhoz, mert máskülönben a vándorlási hajlam egy népnél sem volt jobban kifejlődve, mint náluk. Még sötétebb árnyoldaluk a megvesztegethetőség, amit a rómaiak természetesen siettek kihasználni.

Békés időkben a szomszéd népekkel élénk *kereskedelmet* folytattak bronzal, sóval, különféle árukkal. A folyókon csónakkal, hajóval közlekedtek, de ezeket könnyen érthette baleset, mint a kurdi (Tolna vm.) etruszk szállítmánnyal történt, melyet csak a múlt század végén talált meg Vossinszky, a híres régész. A kereskedelemben pénzt is használtak. Nemcsak görög és galliai meg itáliai pénzek voltak náluk forgalomban, hanem maguk is vertek pénzeket és Darnay Kálmán Szalacson egész pénzverőműhelyt talált teljes felszereléssel, finom szerszámaival. Pénzeik kivitele jó.

részt barbár, de vannak közöttük, finom művek és jellemző a kelta életmódra és pénzverésre egyaránt, hogy kedvelt szórakozásukhoz, a kockajátékhöz külön zsetonokat, játékpénzeket készítettek.

Művészetük elsősorban a *szobrászatban* tűnt ki. Kardjuk markolatát, karpereceiket, edényeiket, kocsijaikat gyakran díszítették reális felfogású szobordíszekkel, domborművekkel, sőt teljes szobrokkal, melyeknek vonásain a kelta jelleg azonnal szembetűnő. Amuletteknek emberi fejek, lábak, azután kos, ló és különösen a vadkan kis szobrait hordozták magukkal, melyeket füllel láttak el és zsinóron felakasztva keblükön vagy övükre akasztva hordottak. A festészet vagy inkább rajz egyes edények oldalán jelentkezik, de nagyobb jelentőségre nem jutott. Érdekes azonban, hogy a zenére is van maradvány. Ha jól értelmezzük az egyik esztergomi síremléket, a pásztor hóna alatt valami *dudát* tart. Igaz, hogy ez már római korból való.

Vallási rendszerük lényege, úgy látszik, a *természetimádás* volt, de tele babonával. Ha nem is alkalmazzuk hazánkra Caesar hajmeresztő följegyzéseit a galliai emberáldozatokról, annyi tény, hogy vallásos életüknek központja az áldozat volt, melyben állatokat, elsősorban sertést áldoztak. Az *amulettek* babonás használatában is a vaddisznó részeseült különös előszeretettel, bár ennek magyarázatával egyáltalán nem vagyunk tisztában. (Termékenység?) Tisztelték továbbá az égitesteket, különösen a Napot, amire a négyküllőjű kis kerékformájú amulettek is mutatnak.

Caesar följegyzéseiből tudjuk, hogy külön papi osztály volt náluk: a *druidák*. Teljesen azt a papi, tanítói és kormányzói szerepet töltötték-e be hazánkban, ugyanolyan tisztelet övezte őket, mint

Galliában, ki tudná megmondani? De hogy az itt lakó gallok alapjában véve eléggé durva gondolkodású, erősen egoista emberek voltak, eléggé bizonyítja, hogy nem áttalották az itt talált régi sírokat feldúlni, kirabolni, holott saját halottjaik hamvainak nemcsak tisztességes eltemetéséről gondoskodtak, hanem melléje régi szokás szerint csoportostul helyeztek edényeket és használati tárgyakat, fegyvereket és ékszereket.

*

A kelta idők már a *történeti idők derengését* jelzik hazánk területén. Megindul az érdeklődés a Dunántúl termékeny vidéke, az erdélyi arany után görögök és rómaiak részéről egyaránt. S ezzel új világ, új kultúra vonul be ide, a régi pedig elsatnyul, provinciává süllyed. Kezdődik immár a *római uralom* hazánk földjén.

II. Római hódítás, római kultúra.

Pontos határokról, kimerítő időrendi és földrajzi adatokról, legalább a főbb mozzanatokra kiterjedő és mindenben megbízható néprajzról, művelődési és történeti följegyzésekről még a rómaiak korában, tehát Kr. u. I—IV. században sem sokat beszélhetünk. De ahol megjelent a római legionarius — kit legtöbbször már megelőzőtt a római kereskedő — oda bevonult a római hivatalos élet is a maga nagyszerű szervezetével, Róma hivatalos érdeklődésével és ellenőrzésével és így a hódítással hazánk földje és népei belekerültek a római és görög történetírók műveibe.

Egyes gyér följegyzések már az V. században

Kr. e. is akadnak Herodotos görög történetírónál, aki a Temes vagy inkább Maros mentén lakó *agathyrzokról* emlékszik meg. Szerinte e sötét hajú nép király uralma alatt, versbe foglalt és szájhagyomány útján fenntartott törvények szerint élt. Saját-szerű szokásuk a nőközösség, aminek oka az volt, hogy az ellenségeskedést, civakodást elkerülve, mint egy nagy család tagjai akartak élni. Arcukat, testüket tetoválták s arannyal, ékszerekkel díszítették, az aranyat különben is szeretvén. Hogy mi igaz ebből, mi mese, nehéz volna eldönteni, de hogy nem minden szó vehető készpénznek, abból az egyből is megítélhető, hogy Herodotos egyik helyen valósággal gyáváknak tünteti fel őket, akik félnek a háborútól, másutt szerinte Dareios perzsa királlyal szemben erélyesen lépnek föl. Annyi azonban mindenesetre megállapítható s ezt a leletek is igazolják, hogy hazánk lakossága Herodotos idejében legalább nagy részben illyr-thrák népekből állott, akik ismerték, bányászták, sőt valószínűleg feldolgozták az aranyat s a görögökkel némi összeköttetésben állottak.

A Herodotost követő századokban, mint láttuk, kelta népáradat jött nyugatról s az illyr-thrákok kénytelenek visszahúzódní, úgyhogy a Dunántúl és a Felvidék egészen elvesz és kelta uralom alá kerül. De nem sokáig. Az illyr-thrák *géták és dákok* egy néppé, egységes Dáciába olvadva össze, visszahódítják az elvesztett terület legnagyobb részét, úgyhogy csak a Dunántúl tarthatta meg nagy küzdelmek árán kelta jellegét. Talán belső villongások egy időre ismét meggyengítették erejüket, mert a Kr. e. I. században *szarmata jazygok* telepedtek a Tisza mellékére s így elválasztották a két rivális népelemet: az illyr-thrákok egy csoportja, a *karpok*,

alighanem ez alkalommal szorultak a hegyes vidékre, Mármarosról nyugat felé, mely vidék ezektől kapta a Kárpátok nevét. E kis nép ugyanis, legalább Jordanes szerint, nagyon harcias volt s így nevét széles körben ismeretessé tette.

Ez hazánk ethnografiai képe, amikor a római légiók sasai megindulnak a Duna és később az erdélyi hegyek felé.

A rómaiakat a hódításban elsősorban katonai szempont vezette: Itália és benne Róma, meg a balkáni provinciák biztosítása a barbárok betörései ellen. De nem kisebb a gazdasági érdek: rövid és biztos szárazföldi, kereskedelmi út szerzése Itáliából a Balkánra és Keletre; aztán meg Dácia aranya és sója, Pannónia bronza, vasa és nyersterményei sem kevésbé voltak csalogatók.

A hódítás elég gyorsan haladt: Augustusé délfelől még nem terjedt a Dráván túl s nem telt bele egy század és nyugat felől haladva a római uralom megszerezte a Dunántúlt; Traianus két rövid hadjáratban elfoglalta Dáciát és nem sok híja volt, hogy a II. század közepén az északnyugati felvidék, meg a Duna-Tisza köze nem lett római provincia. Csakhogy az ott lakó félvad, nomád barbárok területének megszállása hasznot semmit, csak terhet jelentett volna, már pedig Róma sohasem folytatott érzelmi politikát, csak a reális haszon iránt volt érzéke. Pedig: mi más lehetett volna akkor Európa és hazánk sorsa, ha Róma uralma itt is meggyökereszik.

A terjeszkedés legnagyobbrészt természetesen heves harcok között folyt. A pannónok mintegy száz-ezer fegyveressel rendelkeztek, erős várakat építettek földből, kőből, fölhasználva a hegyeket, folyókat, mocsarakat, úgy hogy ezeknek a megostromlása nem egyszer tette próbára a római hadi-

művészetet. Az egyes törzsek sokáig külön-külön harcoltak és így is kemény munkát adtak a légióknak; a nagy nemzeti föllángolás idején (Kr. u. 9.) azonban egységes lett a mozgalom, úgyhogy a rómaiak gyakran nehéz helyzetbe jutottak; ha egy vár falait nagynehezen már elfoglalták, még nem sokra mentek, mert az ostromlottak beljebb új falakat építettek, melyeket csak újabb, még nehezebb ostrommal lehetett kézre keríteni. Nem egy városban meg az történt, hogy amikor a védők már nem bírtak ellenállni, a lakosok inkább felgyújtották házaikat s asszonyostul, gyerekestül a lángokba vetették magukat, semhogy meghódoljanak. Máshol otthagyják a várost, erdőbe vonulnak s amikor mód és alkalom adódik, törbe csalják és lemészárolják a római csapatokat. Sőt a már meghódoltak, nihelyt szerét tehetik, ismét föllázadnak és elemézzik a közéjük rendelt római hivatalnokokat és katonákat. Viszont a rómaiak sem ismernek kegyelmet és százával ölik az embereket, aggokat, nőket és gyermekeket, porig égetik a falvakat, városokat. Amikor aztán lelohadt a nagy nekibuzdulás, megszűnt a kölcsönös kegyetlenkedés, a római terjeszkedés békés úton történik. Egyik törzs a másik után lép a rómaiakkal barátságos, szerződéses viszonyba s ennek befejezése a teljes meghódolás, Pannónia egy évszázad alatt teljes egészében római provincia lett.

Dáciánál nehezebb volt a helyzet: távol a római erőforrásoktól, nehezen megközelíthető helyen, hatalmas nép birtokában volt.

A gétákkal egyesült dákok uralma az agathyrzek elköltözése vagy talán egy részének leverése után a Dunától-Garamtól a Dnyeszterig s a Kárpátoktól az Aldunáig terjedt. Eleinte törzsekre oszolva éltek, de

később királyt állítottak az ország élére: Decebalust vagy inkább decebalust (= uralkodó), amilyen 100 táján Drobaneus volt, Traianus római császár kortársa. Az állam maga vallási alapokon nyugodott, amint egy Zalmoxis nevű pap, állítólag Pythagoras tanítványa megállapította. Milyen volt a vallásuk, nem tudjuk. A római korból ránk maradt Sarmandus, Acvinus név ismeretlen isteneket jelöl. De annyi bizonyos, hogy Zalmoxis rendszere egységbe hozta és mind kultúrális, mind hadi szempontból felvirágoztatta Dáciát, aminthogy külföldön is járt tudósai és vezetőik (Zalmoxis mellett Dicineus stb.) sokban emelték a nép műveltségét. Voltak írott törvényeik, tanító és hőskölteményeik; istentiszteletüket papok végezték, akik nagy becsülésben részesültek. Jeleskedtek nagyszerű paloták építésében, szobrászatban (Gredistye, Torda stb.), értettek a kő- és sóbányászathoz, az aranymosáshoz, aranykutatáshoz, sőt az ötvösséghez; voltak tálkaszerű barbár pénzeik, tehát volt kereskedelmük. Vallási rendszerükkel, melyben valami sárkánynak előkelő szerepe volt, nem ellenkezett a hadakozás sem. Sárkányjelvényeik alatt pusztító, rabló hadjáratokat vezettek a dunamenti római provinciákba, amiben különben a sarmata jazygok hűségesen támogatták őket. Hogy micsoda kincseket halmozhattak össze, arról némi halvány fogalmat nyújtanak a gredistyei leletek, ahol — római pusztítások, népvándorlási barbárok után — csak tudomásunk szerint 1551-ben több mint 20.000, 1803-ban újra ezernél több külföldi aranyat találtak egy-egy helyen, illetve ennyit adtak be a szerencsés találók.

Garázdálkodásaiknak Traianus császár vetett véget és két hadjáratban nemcsak megtorolta betöré-

seiket, hanem országukat is elfoglalta. Igaz, hogy nagy fáradtsággal.

A szerb Alduna mentén hadiutat készíttetett a sziklába vájva („Traián útja“), hidat építtetett a Dunán s átkelve a magyar partra, több csatában tönkre verte a dákokat. Pedig azok is megtettek minden lehetőt. Szövetségbe vonták a szomszédos népeket, pedig jobb szövetséges nem kellett az ország fekvésénél: a hegyektől körülvevett országba alig vezetett út. Erődítéseket emeltek (pl. Gredistyén, ahol a hatalmas romok máig fennmaradtak és talán tőlük valók a Tiszántúl és Erdély egyes „római sáncái“ is). Szereztek fegyvert, hadigépeket. S így föl-készülve erővel, ravaszsággal, elszántan szálltak szembe a rómaiakkal. Ahol lehetett, lest vetettek, törbe csalták a római katonákat. Ha megszorultak, békét kértek, hogy aztán az első alkalommal megszegjék a békét. Lemészárolták a követeket, holott a követet az akkori nemzetközi jog is sérthetetlennek ismerte és orgyilkost béreltek, csak hogy megszabaduljanak a gyűlölt Traianustól. Hősiesen, halálmegevetéssel küzdöttek a nyílt csatákban, rettenthetetlenül védték váraikat, de kegyetlenek voltak a hadifoglyokkal szemben és jellemző, hogy a kegyetlenségben a dák asszonyok jártak elől: a foglyul esett római katonák testét égő fáklyákkal sütögették, másokat a kocsik kerekéhez kötve hurcoltak halálra. De hiába minden a római hadiszervezettel és fegyelemmel szemben. Decebalus nem lát már menekvést és saját kardjával oltja ki életét. Példáját karddal, méreggel követi számos dák előkelőség. A nép megsemmisül, az új provinciába a római birodalom minden részéből úgy kell csődíteni a gyarmatosokat, mert az ország teljesen elnéptelenedett.

Így a dák népet immár csak leírásokból, leginkább pedig Traianus római diadaloszlopáról ismerjük, melynek domborművei a dák háború jeletereit örökítik meg. (A mai románok, sőt „dákórománok“ csakúgy nem az ő, mint nem a római gyarmatosok utódai és leszármazottjai, hanem balkáni bevándorlók.)

Nagyobb részük pásztorkodó, nomád nép volt, de voltak falvaik, városaik is. Szőke hajukat, szakálukat hosszúra hagyták. Testüket a bokán összekötött nadrág, rövidujjú bő kabát fődte, melyet övvel szorítottak össze, efölött hosszú köpenyt viseltek, lábukon saru, fejükön kalap vagy csúcsos süveg volt. A nőkön hosszú, ujjas tunika, efölött köpeny-forma volt, fejükön kendő, hátul csattal. Eledelük leginkább hús, tej és méz, inni bort ittak, míg egyik királyuk ki nem írtatta a szőlőtőkékét s el nem tiltotta a borivást. Sajátságos, hogy lovaságuk nem volt, pedig a lótejet kedvvel fogyasztották. A legény valósággal megvette apjától a lányt, de ez azután felesége lett neki. Halottaikkal szemben a bronzkor szokását követték: elégették s a hamvakat urnába zárva elföldelték.

A római uralom természetesen a római kultúrát hozta a meghódított területekre, de hatását megérezték a Duna-Tisza közén s a Dunától északra lakó népek is, hiszen sokáig úgy is a rómaiak szövetségesei voltak és ha nem, ugyancsak érezhették a római fegyverek súlyát, mint pl. a jazygok, akiket halomra öltek, mikor be akartak törni a birodalomba; maradványaik talán ekkor építették a bácskai „római“ sáncokat. A Vág vidékén lakó germán törzsek fejedelmeit a császár erősítette meg, azonkívül túsokat adtak és évenként meghatározott számú segédcapatokat a római seregbe, csak-

hogy békén maradhassanak, pedig a II. századi harcokban is ezrével kerültek hadifogságba, rab-szolgaságra. Egyszóval hazánk egész területe Róma fennhatósága, ha nem is teljes egészében megszállása alatt állott és élete három századon át csak tőle függött.

*

A meghódított területeket a rómaiak Dácia és Pannónia néven kormányozták. Dáciát három, Pannóniát előbb két, majd négy részre osztották. A helytartók (legatus Augusti pro praetore, később praeses, illetve corrector), mint a provinciák legfőbb tisztviselői, e határmenti tartományokban az ellenség szomszédságában közvetlenül a császártól függtek, csak a IV. századtól az illyricumi, sirmiumi praefectustól s eleinte a katonai és polgári hatalmat együtt gyakorolták, később azonban, a IV. század óta, a kétféle joghatóság más-más kézbe került, nehogy egy ember túlságos hatalomra jusson s így esetleg a császárra is veszedelmessé váljék. E helytartók gondoskodtak azután a határok biztosításáról, a rend fenntartásáról, bíráskodásról, pénzügyekről. De igazában a római szervező erő és kulturális felsőbbség végezett itt is óriási munkát.

A rómaiak nagyszerűen értettek a pacifikáláshoz. A meghódított területen, elsősorban a határok mentén kisebb-nagyobb táborokat építettek s ezekben légiókat (hadosztály) vagy inkább gyalogos vagy lovas cohorsokat (zászlóalj) helyeztek, hogy katonailag biztosítsák, egyébként meghagyták a régi szervezetet és intézményeket. Megmaradtak a pannón törzsek, mondhatnám megyék, a dák kerületek s ezeknek központjai, a városok folytatták a közigazgatást és bíráskodást, csak most már római fel-

ügyelet és ellenőrzés mellett; még kevésbé bántották a provinciálisok nyelvét és vallását, de a római vallás, a latin nyelv hovatovább hódított és a fő vallási intézmény a császár kultusza lett. Meghagyták még pénzverésüket is, pl. az araviscusoknak, de a pénzek római mintára készültek. Tarthattak tartománygyűléseket, maguk választották ennek elnökét, de panaszaikkal Rómába kellett fordulniok; igaz, hogy itt alapos és pártatlan elintézésre számíthattak. Így a provinciák kormányzása általában kifogástalan volt, mindenütt rend és fegyelem, folyik a békés munka. Nem csoda tehát, hogy a provinciálisok jól érezték magukat a római uralom alatt; igaza volt az egykorú íróknak, mikor az imperium Romanumot egynek vették a pax Romanával, a béke áldásával.

A heterogén lakosságot ilyenformán összetartotta a római kultúra és szervező erő, de különösen Dáciában nyelvi összeforradásra már nem jutott idő s itt a telepések is inkább görögök és keleti népek voltak, hiszen még Pannóniában is mindvégig megmaradtak az ősi szokások, a viselet, a kelta népvonások. Még nagyobbak voltak a társadalmi és politikai különbségek, ami különben is nagyon megfelelt a rómaiak *divide et impera* elvének.

Legalacsonyabban természetesen a rabszolgák osztálya állott, pedig számra nézve talán legtekintélyesebb ez volt, hiszen a gazdasági élet jórészt az ő munkájukon nyugodott. De így volt ez vagy még jobban mindenütt másutt az akkori világban. Ők az előkelők cselédsége, a vállalkozók, kereskedők, iparosok munkásai; ők végzik az összes alsóbb-rangú munkákat a városokban, ők a cirkuszok gladiátorai stb. Piacon és kéz alatt adják-veszik őket, mint az állatokat szokás, de ha megbecsülik magu-

kat és emberséges gazdára akadnak, esetleg felszabadulhatnak és mint szabadosok, önállóan próbálhatnak szerencsét. De jaj nekik, ha gazdájuk fősvény vagy indulatos, dolgozhattak szakadásig és több verést kaphattak, mint evést; fizetésről meg egyáltalán szó sem volt, hiszen uraik korlátlanul rendelkezhetek velük, mint bármely jószágukkal.

A szabadosok (libertusok, libertinusok) önállóan folytathattak valami mesterséget vagy üzletet, de a patrónus, a régi úr iránt hűséggel tartoztak, csak az ő engedelmével házasodhattak, végrendelkezhettek; viszont a patrónus köteles volt őket védeni, támogatni.

Épen a szabadosok miatt nem volt sok tekintélye az iparosnak, a kereskedőnek sem; ők a plebs, a köznép, akik foglalkozás, céhek szerint csoportosulva, szintén kötelesek voltak patrónust választani, akinek természetesen megvoltak a patrónusi kötelességei, de jogai is a céh tagjaival és egyetemével szemben.

Az igazi úr a római főtisztviselő, a nagytőkés lovagrendű bérlő meg a földbirtokos, ha legalább 25 holdja van. Ezekből állítják össze az egyes városok és kerületek szenátusát, az ordót, az ú. n. decuriókat, közülök kerülnek a városok patrónusai, a vidéki (városi, megyei) főtisztviselők: a duoviri vagy quattuoviri (polgármester-félék); ők a szabadosok és céhek patrónusai, viszont csak ők fizetnek községi adót és tisztségre emelkedve kötelesek valami emléket, középületet emelni vagy a népről ünnepi játékok, áldozatok rendezésével gondoskodni. Persze, ezek legfeljebb télen laktak városban, a nyarat vidéken, birtokukon töltötték eselésükkel együtt s így ott mezei lakokat, villákat építettek maguknak, mint pl. Balácán (Veszprém vm.).

A városok lakossága a régi bennszülött (kelta) lakosságon kívül jórészt kereskedőkből, iparosokból, munkás proletárokból került ki. Ezeknek nagy része meg a katonasággal került oda. Nemcsak hogy a kiszolgált katonák néztek valami foglalkozás után s legtöbbször valami kis földbirtokot szereztek (a veteránusok húszévi szolgálat után rendszerint kaptak is földet), hanem a katonai táborok mellé mintegy járulékul odatelepedtek a markotányosok, utcai árusok, fegyverkovácsok, kocsmárosok stb. rajai családjukkal. E canabák terjedelme idő folyamán megnövekedett, lakosai közé mind több polgár (leginkább veteránus, még ha származására barbár volt is) telepedett, úgyhogy egész városi jelleget nyert és összeolvadt az ősi lakók telepével. Sőt Caracalla császár a III. században a birodalom, tehát egyúttal Pannónia és Dácia provincia minden szabad lakosának megadta a római polgárjogot. Az pedig közismert, mit jelentett az ókorban a *civis Romanus* fogalma.

De azért a városok jogi helyzete nem volt egyforma. *Colonia* csak az lehetett, melynek lakosai mind vagy túlnyomó számban római polgárok voltak; később ezek adómentességet is kaptak, ami azelőtt csak Itáliának járt. *Colonia* volt pl. Savaria (Szombathely), Siscia (Szigetvár), Dáciában Sarmisegethusa, másként Ulpia Traiana (Várhely, Hunyad vm.-ben) stb. Azok a községek ellenben, melyek hozzásimultak a rómaisághoz, de lakosságuk nagyrészt bennszülöttekből került ki, csak *municipiumok* lehettek s ezeknek lakosai kötelesek voltak adót fizetni. Ezek közé tartoznak többek között Scarbantia (Sopron), Vindobona (Bécs), Brigetio (Ószöny), Mogentianae (Keszthely) stb. Akadtak után, melyek *municipiumból* emelkedtek *colonia*

rangra (pl. Aquincum, Óbuda helyén), ezeknek már csak egy része kapott adómentességet. De természetesen a colonia és municipium kitüntető helyzete és címe nem minden városnak jutott, a falvak és kisebb telepek nem rendelkeztek autonóm jogokkal.

Ellenben akár colonia, akár municipium valamely város, joga az önkormányzat. Van szenátusa, a földbirtokos virilistákból kikerült decurio-testület, mely megtárgyalja a fontosabb ügyeket, ellenőrzi a tisztviselőket, maguk választják tisztviselőiket: a duoviri vagy quattuorviri néven ismert polgármestereket és rendőrtisztet, meg a vidéki főpapot. E városok azonkívül központjai egy-egy volt dák területnek, kelta civitasnak (járás vagy megye) falvaikkal (vicusaikkal) s ennek ügyeit szintén ezekből intézik: a közigazgatást, bírászkodást, adóbehajtást, a katonaillesítést, szóval az egész kormányzást, de csak akkor, ha a területben van colonia vagy municipium, egyébként a terület ügyei a helytartótól kinevezett praefectusra tartoznak.

Ilyen körülmények között a tisztségek kitüntetését jelentettek és sokáig valóban csak előkelő személyiségeket, nagybirtokosokat választottak. De amikor a III. és IV. században az adóteher nagyon megnövekedett, teher lett a városi tisztség, sőt a virilizmus, a decurio-tagság is, melytől mindenki csak szabadulni iparkodott, mert személyükkel és vagyonukkal kellett garantálniuk az adók befizetését. Igen ám, csak hogy törvény parancsolta, hogy a megválasztott köteles elfogadni hivatalát. Így azonban, különösen rossz esztendőben, a városi tisztviselő egészen tönkre ment s a külső bajok megsokasodásával nagy gazdasági krízisek törtek ki a tartományokban. Mindenféle címen, császári

kegyelemből meg csalafintasággal soknak sikerült is kibujni, a többi azonban annál inkább érezte a pénz- és terményadók súlyát, pláne mikor a pénz napról-napra értéktelenebbé vált, úgyhogy a császári tisztviselők nagyrészt terményben kapták a fizetésüket.

A római szervező és adminisztráló tehetségre azonban jellemző, hogy a hódítástól fogva a római uralom bukásáig soha a provinciában nem volt lázadás a polgárság vagy a régi lakók részéről; ami mozgalom volt, a katonaság csinálta, aminthogy a római birodalom sorsa a katonaságtól függött.

Róma nagyságát a szenátus bölcsesége, polgárainak hazaszeretete mellett nagyszerű katonai szervezete teremtette meg, de ennek a szervezetnek is az adott igazán erőt, hogy saját fiai katonáskodtak, akik tudták, miért harcolnak. A hanyatlás tulajdonképpen már akkor kezdődött, mikor a régi római katona helyébe a toborzott idegen zsoldos lépett. A római szellemnek, szervező és beolvasztó erőnek nagyszerű vívmánya, hogy a provinciák s ezek között is elsősorban Pannónia, úgy bele illeszkedtek a római birodalom szervezetébe, hogy annak ügyét a magukénak tekintették és nevezetesen Pannóniából kerülnek ki a legmegbízhatóbb csapatok, főként lovasok, pl. Tacitus a pannónokat a lovasság színe-javának mondja, melyre, mint a mór lovasokra, az utászok védelme volt bízva. Sőt nem egy császárt (pl. Aurelianust, Proburst, Claudiust) Pannónia adott a birodalomnak, ami maga is mutatja Pannónia fontosságát.

A provincia lakói ugyanis kötelesek voltak katonát szolgáltatni a római seregbe, ú. n. segédcapatokat, melyek megtartották különállásukat, esetleg sajátos fegyvereiket, de egy-egy légió kereté-

ben gyakran messze távoli tartományokban, római tisztek vezetése alatt szolgáltak és valósággal rómaiakká váltak. Hiszen a katonát megbecsülték: a táborban mindene, még fürdője is volt, 20 évi katonáskodás után a római származású, illetve 25 évi szolgálat után a provinciális díszes elbocsátó levelet (bronzlapokból álló diptichont) kapott s ezzel római polgárjogot nyert.

Ilyen, római polgárokból és provinciálisokból álló haderő örködött azután a határok biztonságán. Dáciába, Pannóniába kerültek szírok Ázsiából, mók Afrikából, hispánok, britek, de teljesen egyforma fegyelemmel, a közösség egyforma érzésével. Kisebb-nagyobb táborokban közel a határhoz tanyáztak, míg a birodalom belseje felé nem volt katonaság, a Dunán pedig hatalmas hajóhad örködött. Maguk a táborok nem ritkán hídfővel bírtak a Duna tulsó oldalán is, mint pl. Aquincumnál Contra-Aquincum s az egyes helyek kitűnő katonai utakkal összekötve, sőt valami táviró-féle segítségével is érintkezve, könnyen segíthették egymást veszély idején. Kiszolgált katonák mint colonusok, később idegenből betelepített barbárok a határ mentén földeket kaptak, hogy mint határőrök szolgáljanak és szükség esetén a határ mentén épített erődökbe vonuljanak, melyek együttvéve a limesnek nevezett határsáncot, Dácia határának egy részén valósággal kínai falat alkotva védték a barbárok támadásai ellen. És ha esetleg hirtelen támadás utat nyitott a betörőknek a birodalom belseje felé, a kitűnő utakon gyorsan összpontosított csapatok útjukat állták, a limes őrsége pedig visszavonulásukat vágta el, úgyhogy lehetetlen volt elmenekülniök.

Egy ideig rendben is ment minden. A római ka-

tona, provinciális segédcsoport és határőr fegyelmel-
zetten harcolt, sőt béke idején utat, hidat csinált
évszázadokra, lábort, valóságos katonai várost épí-
tett, erdőt irtott, mocsarat csapolt le, pl. a Balaton
környékén, ahol szinte az egész Valeria tartomány
területét így hódította el a víztől, földet művelt, tég-
lát égetett, egyszóval igazi kultúrmunkát végzett.

Ámde lassankint meglazult a katonai fegyelem:
a polgárháborúk úgy aláásták a tekintély tiszteletét,
hogy egyik császárt pl. saját katonái ütötték agyon
a Szerémségben, mikor szőlőművelésre akarta őket
fogni. A katonaság, melynek fegyelmére régebben
úgy ügyeltek, hogy egy pannóniai helytartót csak
azért mozdítottak el, mert nőrokonainak megmu-
tatta a katonák gyakorlatozását, ez a régi edzett
katonaság hovatovább elpuhult. Gondoskodott er-
ről az amphitheatrum, a színház, a városi élet meg
a főváros, Róma példája. A folytonos barbár táma-
dásoknak épen a java katonaság esik áldozatul, a
helyükbe toborzott, betelepített barbárokban meg
nem volt érzelmi kapcsolat a birodalommal és a
határőrök inkább földművelőknek érezték magu-
kat, mint katonáknak; a kiszolgált veterán örült,
hogy megszabadult a katonáskodástól és békén
gazdálkodhatik. Hiába iparkodott egyik-másik
császár a perzsa Mithras-kultusszal újra fölkelteni
a testi erő, a harciasság kultuszát, a szellem ma-
radt a régi vagy inkább hanyatlott tovább. Csak
a római hadiművészet: gyakorlott taktika, nagy-
szerű fegyverzet, kitűnő hadigépek, pl. nyílszórók,
hatalmas hajóhad maradt a régi és vele szemben
a barbár népek sokáig csak a nyers testi erőt állít-
hatták szembe, mely mellől hiányzott az egységes
vezetés és megfelelő felfegyverzés, viszont párosult
vele az edzettség és vakmerőség.

Amíg a határvédelem betöltötte hivatását, a provinciában rend volt, jólétnek örvendett a földbirtokos, az iparos, a kereskedő, mihelyt a határvédelem valahol fölmondta a szolgálatot, barbár invázió idején válságba került a tartomány gazdasági élete.

Pedig a római kultúra elsősorban anyagi kultúra volt s a katonaság mellett az iparos és kereskedő volt elsősorban a terjesztője nemcsak a provinciákban, hanem a határokon túl is. A Duna partján épült római városokkal szemben így keletkeztek a balparton népes telepek és a római császárok békekötések alkalmával rendszeren gondoskodnak a kereskedők átutazásának biztosításáról, a kereskedelem szabályozásáról a barbárok területén. Jellemző különben, hogy Marcus Aurelius császár például a quád-markomann háború alkalmával a legyőzött markomann király székhelyén egész csomó római kereskedőt talált megtelepedve, akik a háború idején is ott bonyolították le üzleteiket. Az ipar, még a provinciális ipar is messze fölötte állt a barbár világ durva készítményeinek, akár csak a római vasekés kertgazdaságok, fajnevesítést űző mezőgazdaság vagy a gourmand római konyha fölötte állott a provinciális kezdetlegességnek és egyszerűségnek.

Igaz ugyan, hogy a provinciális mesterek készítményei nem érnek föl a római vagy éppen alexandriai remekekkel, de sok került hozzánk onnan is, főként az ötvösipar termékeiből, pl. háromlábú díszasztalkák (tripusok), csészék, kannák, fibulák és ékszerek aranyból, ezüstből meg bronzból és nem hagyhatjuk említés nélkül a római mesterek speciális ügyességét az ékszerek köveinek dom-borműves vagy homorú vésésében (cameák vagy

pecsétlők, ú. n. intagliók). De virágzott itt az ötvösipar mellett az agyag- és üvegipar, volt fegyvergyártás, posztókészítés, kőfaragás, tovább fejlődött a pannónok híres kocsigyártása, se szeri, se száma a különféle csecsebecsékek és természetesen itt is remekelt a római építészet.

Az iparban, kereskedelemben különben szintén érvényesült a római szervezettség és testületi szellem. Az iparosok, kereskedők testületekbe (*collegium*), mondhatnám céhekbe állottak; a III. századtól fogva ez már kötelesség volt, már csak azért is, mert a testület gondoskodott az elhalt tagok eltemetéséről. Viszont a közösség érzetének ápolására közös költségen összejöveteleket, lakomákat rendeztek és többek között megülték már akkor május elsejét. De persze a tagdíjak fizetése akkor sem ízllett, voltak, akik nem is bírták megfizetni, úgyhogy nem egy testület kénytelen volt feloszlani. A különféle iparágak, a fuvarosok, a hajósok, a kereskedők kollégiumai ezért gondoskodtak patrónusról valamely előkelő ember személyében, aki azután pénzével és befolyásával megvédi a testület tagjait. Hiszen a testület első feladata a munka védelme volt; a gazdasági versenyt, a bajokat a földműves falusi lakosok kevésbé érezték, mint a városlakó iparos és kereskedő, pedig a városok föllendülése, a római kultúra meggyökerezése talán elsősorban az ő érdemük.

Manap is meglepnek szépségükkel, tartósságukkal az ú. n. *terra sigillata* (= bélyeges, képes agyag) edények. Használtak ugyan bronz-, sőt arany-, ezüstedényeket is, de tálnak, kancsónak, vázának s efféléknek készítésére valami utánozhatatlan anyaguk volt, melynek sötétpiros színe, sajátos zománca, finom szemcséssége, páratlan szi-

vóssága és keménysége a mi porcellánunknak legalább egyenrangú, ha nem nemesebb versenytársává teszi. Változatos formáikat különféle domborművekkel: istenek, hősök, athléták, áldozatok, átlatok stb. csoportjainak, nagyszerű genréképeknek mesteri ábrázolásával ékesítették, úgyhogy bármely főúri lakásnak ma is ékességei lehetnek. Azonban a közhasználatba kerülő agyagedények nagy része sem megvetendő, minden provinciális és mesteremberi jelleg mellett nem ritkán igen szép példányok kerültek elő rendszeres ásatások vagy véletlenül valamely földmunka alkalmával. Sok változatosságot, nem ritkán művészi motívumokat mutatnak pl. a mécsesek, melyekből különösen sok maradt ránk. Külön kell még megemlítenünk azokat az agyagmintákat, melyek után a cukrászok (dulciarii) készítették a mézeskalácsot, az ünnepi süteményeket vagy amelyek egyes ünnepi alkalmakra készült edények díszítésül szolgáltak. A császár látogatásának, nevenapjának vagy más hasonló eseménynek megünneplésére készültek ezek ajándékkul a népnek, illetve — az értékesek — emlékkül egyes előkelőknek egy-egy főtisztviselő bőkezűségéből; ránk nézve pedig azért is érdekesek, mert a római élet számos jelenetét, szokását, illetve valamely esemény emlékét örökítették meg, amilyen pl. II. Valentinianus császárrá koronázása, mely nagy fénnel épen Aquincumban történt.

A posztókészítés nemcsak háziipar, hanem külön posztós-céh létezése mutatja, hogy nagyobbrányúvá fejlődött, hiszen a régi lakosság igényei is nőttek. Római és bennszülött férfi között alig volt különbség ruházatban, a nők még inkább ragaszkodtak az ősi viselethez, legalább a sírkövek, me-

lyeken a római-kori ember fénykép híján megörökítette magát és családját, erről tanuskodnak. A rendes ruházat férfinél a derekán övvel összekötött hosszú tunica (= ing), télen fölötte fibulával összekapcsolt köpönyeg (paenula), esetleg csuklyával, azután legalább télen, a lovasoknál mindig testhez álló rövid nadrág. Lábukon a katonánál bakancs-féle, a civilnél saru és érdekes, hogy két császárszoborból is csak az aranyozott bronzsaru maradt meg. Van, aki a nyakát kendővel védi, a katona esetleg a köpönyegét prémmel szegélyezi. A nők hosszú tunicát, efölött pallát (= bő kendő-féle) vagy stolát (hosszú köpönyegféle) viseltek; a belföldiek ruhájukat széles övvel kötötték át s a fejükre főkötőfélét, illetve pártát tettek. A ruhát a vállon díszes tű, fibula tartotta össze. Az előkelő római persze tógában járt, de annak finom anyagát aligha készítették a provinciában, hanem úgy hozatták Rómából vagy épen Keletről, aminthogy a római vagy keleti divat a hajviseleten, a ruhák redőzetén és formáján természetesen akkor is megvolt és korok, főként a császárné ízlése szerint változott.

A római, itáliai mintákat követte az építészet is, bár a körülményekhez képest el is tértek tőlük, főként a magánházaknál; a szegényebb ember akkor is örült, ha akármilyen hajlékra szert tudott tenni, a kelta bennszülött meg legtöbbször kelta módra építette szerény házacskáját.

Építőanyagul elsősorban követ használtak, de ezt oly kitűnő habarccsal kötötték, hogy a régi romok köve ma könnyebben törhető, mint ez a cementszerű habarcs. Téglájuk — melyeknek nagy részét a légiók állították elő, rajtuk is van a bélyegük — hasonlóképen kitűnő, keményre égetett

agyag, mellyel századokra szóló épületeket emel-
 hettek, úgyhogy szándékos rombolás, kapzsi
 anyagbányászás nélkül állnának ma is. Így csak
 romokban maradtak ránk a római házak és temp-
 lomok, amphitheatrumok, vízvezetékek és fürdők
 és egyéb középületek.

A magánházak a házigazda vagyoni állása szer-
 rint természetesen nagyon különbözök. Az előkelők
 vidéki nyaralóikon (pl. Balácán) és városi házaik-
 on (pl. Aquincumban) az itáliai építésmódot kö-
 vették, amilyen pl. Pompeiben volt és látható ma-
 nap is. Az egész ház főhelye a díszes atrium az
 istenek és az ősök szobraival, a házi oltárral, ahol
 a családfő naponta bemutatta áldozatát; megtalál-
 ható az oszlopos, virágos udvar is (peristylium),
 körülötte a szobák kényelmes, itt-ott fényűző bú-
 torberendezésükkel (csak az a kár, hogy csak a
 kőpadok stb. egy része maradt reánk, a többi el-
 pusztult). A falakat festették, stucco dombormű-
 vekkel, márványburkolattal díszítették, ahol nem
 telt márványra, márványszínre festették a falat;
 máskor meg a római házakat jellemző interieur-
 szerű képek, libegő géniusok, isteneket ábrázoló
 festmények, növénydíszek voltak a falakon, ha
 nem is mindig művészi értékkel. A padlózatot sok
 helyütt genreképet, állatot, növényt ábrázoló szí-
 nes mozaik borította, másutt a habarcsból és téglá-
 darabkákból készült gránitszerű terrazzo, melyet
 tükörsimára esiszoltak. Csak az utcai oldallal nem
 törődtek, aminthogy az utcák is szűk, kanyargós
 síkátorok voltak. Valami kis ablak volt az utcára,
 ha volt, esetleg üzlethelyiséget készítettek, de bi-
 zony az sem volt valami díszes látvány, mert for-
 májuk egyáltalán nem tett túl a mai utolsó falusi
 mézárszék külsején és berendezésén. Igaz, hogy

az üvepipar akkor még nem foglalkozott nagy táblák készítésével s így az előkelők házában is csak tenyérnyi ablaküveg lehetett.

Pedig az előkelő urak természetesen megkívánták a komfortot. A ház mellett nagy kert terült el, külön volt nagy konyha, ebédlő és a ház nem lehetett el fürdő nélkül. Kályhájuk a rómaiaknak nem volt, helyett a szegényebbek valami edényben szítottak paraszat, a gazdagabbak pedig valóságos központi fűtést rendeztek be, úgy hogy agyagcsöveken és üres téglákon át vezették a meleget s így melegítették a padlót meg a falakat.

Hasonló volt a közfürdők berendezése is. Ezek nemcsak a test ápolására szolgáltak, hanem szórakozó helyeknek, kaszinóknak felelnek meg, ahol a hideg, langyos és meleg, sőt gőzfürdő után megtárgyalták a napi eseményeket, illetve a szomszédos palaestrába (tornacsarnok) mentek, ahol izmaikat gyakorolták.

Aquincum, Esztergom (Salva), Ad Mediam (Mehádia, Herkulesfürdő) különösen alkalmas volt ilyen thermák, gőzfürdők építésére, mert a hévvizet természetesen fölhasználták. A források vizét nagyszerű vízvezeték vitte a fürdőbe, de útközben másra is fölhasználták, pl. gabonaörlésre. A mai dunai malmok szerkezetét még nem ismerték, a kézi munkával való örlés rengeteg fáradságot jelentett, felhasználták tehát a kifolyó víz esését kézimalmok hajtására. Másutt meg, pl. a sopronmegyei Savanyúkút vidékén, hatalmas halastavakat (piscinákat) rendeztek be.

Ilyen munkák végzése csak megfelelő szakemberek, mérnökök vezetése alatt történhetett. Ugyanők irányították a táborok meg az utak építését. A római különösen sok gondot fordított az

útépítésre. Az utaknak elsősorban katonai jelentőségük volt: ha a légiók valamely területet megszállottak, első gondjuk volt, hogy utat építsenek kőből oly szilárdan, hogy századokra szóljon, hiszen nem egy részletüket ma is használjuk országútnak. Ezeknek az utánpótlást, a csapatszállítások gyors és sima lebonyolítását kellett biztosítani, de békés időkben is nagyszerűen beváltak a kereskedelmi, a hivatalos postaközlekedés lebonyolítására, úgyhogy a mai vasutaknak felelnek meg. A postaközlekedéshez pontos útjelzés kellett, erről az utak mentén felállított hatalmas hengeralakú mérföldkövek gondoskodtak. Szakasról-szakaszra állomási épületek állottak, ahol friss lovakat lehetett váltani és nem hiányozhatott a vendéglő, ahol az utas enni-innivalót kaphatott; a Szerémségben egy alkalommal a betörő barbárok éppen ebéd közben lepték meg Constantius császár leányát, Gratianus császár jegyesét, úgyhogy alig tudott elmenekülni. Jellemző, hogy a császári ház jövődő tagja katonai kíséret nélkül utazott, annyira biztosnak vélték a helyzetet és megbízhatónak a pannóniai postát.

Mint láttuk, a pannónok ki is tűntek a kocsigyártás meg a lótenyésztés terén, úgyhogy mind a posta nagyvállalkozó bérlői, mind a kocsisai — nemcsak a közönséges öszvérhajcsárok — közülök kerültek ki. Ők meg annyira büszkék voltak erre, hogy a jómódút lovával, kocsijával együtt temették el, a szegényebb meg legalább a sírkövén örököltette meg kocsiját, lovát. A kocsis meg a lovasposta természetesen csak az állami, hivatalos utazásoknál volt díjtalan, egyébként pénzért volt használható, sőt fizetni kellett az út használatáért is, mondhatnók út- (= kövezet-) vámot, ami az

útépítés nehézségei, a karbantartás költségei mellett természetes is, viszont a fejlődő kereskedelemnek nem vált nagyon előnyére.

A kereskedelmet egyébként is erősen korlátozták, nevezetesen a provinciák nyersterményeit: nemesfémeket, vasat, sót, bort, gabonát exportálni egyáltalán nem volt szabad.

Mint tudjuk, Pannóniára a délvidéki ezüst- és vasbányák, Dáciára aranya, vasa és sója miatt is vágyakoztak a rómaiak. A bányászat mindkét tartományban szépen fejlődött és eléggé jövedelmező lehetett, hiszen jórészt rabszolgák vagy erőszakkal idetelepített bányászok, pl. epirusiak végezték. A bányászat nivója nem épen magas, a bérlők inkább rablógazdálkodást folytatnak, mint okszerű termelést, de hogy rendszeresen folyt a munka, arról a reánk maradt viaszos táblák, helyesebben a rajtuk megőrzött följegyzések tanuskodnak. A termelés mennyisége különben elég nagy lehetett, különösen a dáciai aranyban, melynek egy részét aranymosás útján nyerték. De míg a bányákat a bányákra felügyelő hivatal (Siscia-Szisztek, Ampelum-Zalatna) rendszerint bérbeadta, a nemesfémek feldolgozására állami pénzverők létesültek (Siscia meg Sirmium-Mitrovica). A császár azonban, aki az összes bányák fölött, mint magánuradalmi fölött rendelkezett, mind a bányászatot, mind a pénzverést csak jövedelem szempontjából kezelte procuratoraival s így ebből a kereskedelemnek nem sok haszna lehetett, a munkásokra meg külön ellenőrző katonák ügyeltek, hogy meg ne szökjenek, illetve, hogy a parancsot pontosan teljesítsék. Csakhogy így az adminisztráció nagyon sokba került a császári fiscusnak.

Hasonló volt a helyzet az adózásnál. A pénz-

ügyeknek ugyanis csak legfőbb ellenőrzése tartozik a helytartóhoz, magát a pénzügyet a procuratorok intézték. A poetovioi (Pettau), mursai (Eszék) meg a sarmisegethusai (Várhely) pénzügyi főprocurator (pénzügyigazgató) mellett nagyszámú hivatalnok és szolga működött. Persze az adók ennek megfelelően elég magasak voltak. Nagy munkával fölmérték az egész tartományt, megbecsülték a föld értékét. Aztán öt, később tizenötévenkint censust tartottak, megbecsülték a földeket, beosztották az első és másodrendű szántóföld, rét, makkos erdő, legelő erdő földosztályok egyikébe és megállapították az adó összegét s ennek megfelelően kiigazították a virilisták jegyzékét. Az adókból befolyt jövedelmet gyarapította az örökösödési illeték (5 százalék), sőt ha nem volt örökös, a császári kincstárba háramlott az egész vagyon; a legelők bérbeadása hasonlóan a fiscusnak jövedelmezett, de viszont a tartomány jövedelmeiből fizették a helytartót, a katonaságot és az adminisztrációt, kivéve az autonóm városok tisztviselőit, akiknek hivatala nobile officium volt. Így csak a fölösleg került Rómába, ha ugyan nem deficittel végződött az esztendő, ami, különösen barbár betörés idején, könnyen előfordult.

A kincstár jövedelmének jelentékeny tétele a vámból került ki. Ez az áru értékének átlag egy-egyvenedrészét tette s így elég terhes volt. Eleinte bérleők, később közvetlenül a császári tisztviselők, illetve rabszolgák szedték és szállították a császári kincstárba. A vámnál nagyobb teher volt a kereskedők számára, hogy a szabad listán levő, exportálható cikkeket csak meghatározott állomásokon keresztül lehetett a külső népekhez vinni, viszont az idegenek, a barbárok csak meghatározott he-

lyek vásárjain jelenhettek meg, hogy vásároljanak; behozni, importálni mindenféle cikket lehetett, de csak vám ellenében. Növelte a megkötöttséget, hogy később már az egyes provinciák egymással sem közlekedhettek szabadon, hanem kettő-három (pl. Pannónia Felső-Moesiával, Dácia Alsó-Moesiával) külön-külön vámterületet alkotott, ahonnan a szomszéd birodalmi vámterületre is csak meghatározott állomásokon át és megfelelő vámok ellenében lehetett közlekedni és kereskedni, természetesen akkor is csak azzal, ami nem volt kiviteli tilalom alatt. Persze, hogy így kifejlődött a csempészet, amit a rómaiak szigorúan büntettek. Ezért a határ mentén alkalmas helyeken vámállomások (stationes) vámőrjei, később egyes őrtornyok egyenesen ezekre vigyáztak, különben meg a limes egyes őrállomásainak katonai szerepükön kívül a csempészet megakadályozása is feladatuk volt.

A kereskedelem ilyenformán inkább helyi kereskedelemmé degradálódott. Ennek lebonyolítására a vásárterek (forumok), oszlopos bazilikák, közös árúcsarnokok szolgáltak, mely utóbbiakban egy-egy kereskedőnek egy-egy fülkéje volt. Bár az egyes fülkék sem nagyok, sem díszesek nem voltak, az egésznek rendszeres beosztása, oszlopokkal, árnyas fakkal való ékesítése mutatja, hogy az anyagias rómainak e téren is volt némi ízlése. Igaz, hogy ezek az árúcsarnokok középületszámba mentek.

Arra, hogy a művészetek felvirágozzanak, sem Pannóniában, sem Dáciában nem volt elég idő, de a viszonyok sem voltak kedvezők. Az építészet, mint monumentális objektumok mestere, nálunk nem sok érvényesülésre talált. A vidéki nyaralók,

a nagyobb városi házak, sőt a középületek számára nem kellett különös művészet, bár viszont az emlékekben említett mérnökök, sőt építész-mérnökök tudására szükség volt; legfeljebb az aquincumi császári palota építése jelentett nagyobb feladatot, ha ugyan csakugyan azt jelenti a basileia szó; Sirmiumban, mint nagyforgalmú és régi fővárosban mindenesetre nagyobb arányú építkezés is folyt, de ennek feltárására még nem került sor.

A festészet, mint művészi frescofestés a nagyobb köz- és magánépületekben szóhoz jutott itt-ott, de emlékei, ha teljesen el nem pusztultak, csak gyöngye töredékekben maradtak ránk; egyébként a falfestés egyáltalán nem emelkedett a szobafestőmesterség nivója fölé. Még legjobban a mozaikkép érvényesült mind Dáciában, mind Pannóniában, de a legnagyobb rész ezek közül is tönkrement.

A szobrászatnak néhány kisebb önálló alkotása került elő bronzból, agyagból, egy-kettő márványból, elefántesontból, ámde ezeknek provinciális jellege nem mutat magas színvonalra, hacsak egyik-másik nem került ide Rómából vagy valamely görög művész kezéből. (És ha a „római“ szobor nem XVIII—XIX. századi hamisítvány, ami szinte gyárilag készült egy időben.) Legtöbbször egy-egy istenség kisebb méretű ábrázolásában merülnek ki, néha valami exotikus alakot, rabszolga-típust vagy állatot mutatnak, mint pl. a márványpadok lábaiul szolgáló oroszlánok és sokszor csinosak a mennyezetek és párkányok stuccodíszei is. Egyébként a szobrászat majdnem teljes egészében a sírok művészetére szorítkozik és a kőfaragóiparral van szoros kapcsolatban.

A rómaiak természetesen fölhasználták a tartományokban található márványt (Várhely, Nyer-

gesújfalu stb.) meg a mészkövet; a kifejtett nagy tömböket fűrésszel elvágják, hogy a szobrászat céljaira használhatóvá tegyék. Ismeretes pl., hogy Diocletianus császárnak annyira megtetszettek a pannóniai, sirmiumi kőfaragók munkái, hogy Aesculapius szobrát rendeli meg nálunk. (De a keresztény munkások vonakodtak pogány isten szobrát kifaragni, mire kivégeztette őket.) A legtöbb szobrászati alkotás tulajdonképpen domborműves síremlék, melyen az elhunyt esetleg egész családjával vagy barátaival, esetleg életének valamely fontos eseményével stb. van megörökítve. Nevezhetném eszerint arcképszobrászatnak is, mely természetesen hűségre, naturalizmusra törekszik, bár a puha mészkőben sokszor csak kontúrokat ábrázol. Máskor valóságos basreliefeket találunk szép kerettel, geometriai és növényi ornamentikával; a csoportok (pl. egy katona hőstette a csatatéren, áldozat bemutatása, kocsizás stb.) nem ritkán ügyes kompozíciót tüntetnek fel. Annál nagyobb kár, hogy a legtöbb ilyen domborműves síremlék kisebb-nagyobb mértékben megcsönkítva került elő a földből, illetve jutott a múzeumokba.

A művészet többi ágai közül van némi emléke a színészetnek és a zenének. Az érzelmes szerelmes ember ábrázolása, aki a szíve választottjának lába előtt lantot pengetve énekel, az egyik típus; a másik komoly: a vallási és katonai ünnepélyek, a hadvezér, főként a császár fogadása alkalmával előadott énekek, himnuszok hasonlóan az ének felkarolását jelzik, míg a zenében inkább csak a kürt meg a fuvola érvényesült. A színészet már kevésbé tartott számot a művészet elnevezésre, hanem inkább mint mesterség szerepelt és Thália papjai céhbe állottak Pannóniában (collegium scaenico-

rum). Hol volt a városokban színház, ma már vagy még meg nem állapítható, de hogy tartottak színi előadásokat, elsősorban persze vígjátékokat adván elő, arról a különféle szerepeknek megfelelő álarcok tanuskodnak. Bár meg kell jegyeznünk, hogy az álarc nem szükségképen mutat színészetre: az előkelő családok a kiváló ősök arcképét agyagálarc formájában is elkészítették és pl. temetések alkalmával fizetett emberek magukra öltve az ősök álarcát, lépdeltek vagy kocsiztak a gyászmenetben, hogy ezzel is kidomborítsák a család régiségét és tekintélyét.

Tudományokról nem sok szó esik minálunk. Az előkelő valamely tanult szolgálójával otthon taníttatta a fiát; ezenkívül még a műveltség elemeiről, az alsófokú iskolázásról sem sok gondoskodás történhetett, legalább említés mindössze egyszer történik róla: csak úgy véletlenül kerül elő a vándor-tanító, aki a gyermekeket olvasni meg írni tanította. Ez utóbbihoz akkor nem tinta, toll és papíros kellett, ezt csak az írók használták (persze pergamenre vagy papyrusra írtak ők is), hanem stílus és viaszos tábla. A viasszal bekent táblára a bronzstílus hegyes végével rákarcolták a szöveget és ha nem volt már rá szükség, illetve mást akartak írni, a stílus lapos végével eltörölték, elsimították a viaszt. Ilyen viasztáblákon maradt ránk pl. a dáciai, verespataki (Alburnus Maior) bányászat hivatalos följegyzései. De más, irodalmi vagy tudományos emlék sem Pannóniából, sem Dáciából nem jutott hozzánk, hacsak annak nem vesszük az Itinerarium Antonini Augusti nevű katonai marsrutát vagy a Notitia Dignitatum c. tiszti cím- és névtárt.

A népnek, a katonaságnak igazán nem imponált a tudomány és irodalom. Hivatalos fogadásoknál

elhangzottak a dicsőítő beszédek, elogiumuk, a hadvezér hasonlóképen tudott hatni a szó hatalmával, de egyébként — akárcsak Rómában — a cirkusz, helyesebben az amphitheatrum volt az érdeklődés központja. A gladiátorok viaskodása egymás közt és vadállatokkal, felbőszített állatok egymásra úszítása és — ha egy síremlékről következtetni lehet — valami kakasviadalok vonzották a publikumot, úgyhogy az amphitheatrum a nagyobb városoknak elmaradhatatlan középülete lehetőleg kőből, de legalább hevenyészve fából.

A cirkuszi játékok szeretete, a szórakozás vágya főként a városokban annyira általános volt, hogy a nép mulattatásáról, élvezetek nyújtásáról egyes tartományokban külön e célra rendelt praefectus voluptatum gondoskodott, sőt a prostitúció valósággal állami ügy lett. Ezzel szemben a vallási élet, — ami és ahol van — merő külsőséggé satnyul. Építenek templomot, állítanak oltárokat templomban, az atriumban, berkekben és utak mentén az istenek tiszteletére, oltárokon és sírokon mutatnak be áldozatokat, ámde erkölcsi világnézetről, vallási egységről egyáltalán nem lehet szó. Inkább csak üzleti alapon áll a vallás, az áldozat, mint annak az intercisai (Dunapentele) bankárnak az oltára, aki Mercuriusnak, a nagy hasznot hozó istennek (lucrorum potens) akar ezzel kedveskedni. Erkölcsi szempontból az epicureismus és hedonismus, másrészt a komoly, sőt komor stoicismus, ill. a cynismus egyformán megtalálta a maga követőit; istentisztelet dolgában pedig a birodalom legkülönbözőbb részeiből összecsődített lakosság és katona-ság számtalan különféle kultusznak hódol.

A kelták régi vallása, a görög-római istenek mellett előkerül itt az egyiptomi Isis és Osiris (Sera-

pis), a phrygiai Magna Mater (Cybele), az emesai napisten, a syriai Dolichenus, a perzsa Mithras és még igen sok más istenség, sőt egy kisázsiai kígyóbüvölő csaló temploma és tisztelete, hiszen a római vallási liberalizmus tudomásul vett és türelemmel békén hagyott minden vallást, ha beleilleszkedett a római állami rendbe. Központi, hivatalos kultusz ebben Róma, ill. a császár tisztelete volt, az ara Augusti, ara Pacis Augustae, az istenített császár szobra és oltára a legfőbb kultusz, a hivatalos istentisztelet helye, a provinciában választott papja a legelőkelőbb a különféle papok és papi testületek között, melyek az egyes istenek kultuszát hivatalból intézték, de máskülönben rendszerint valami polgári foglalkozást űztek.

Az istentisztelet magát a császárt illette. Őt dicsőítették, mint a birodalom fenntartóját, oltalmazóját; nevenapján, születésnapján, győzelem vagy inkább diadalmenet stb. alkalmával ünnepet űltek, áldozatokat mutattak be állatokból, terményekből, füstölőszerekből s utána a népet megvendégelték, megajándékozták, ünnepi játékokkal szórakoztatták és mindennek költségeit az illető város választott polgárai, mint a császár kultuszának papjai (augustales) viselték.

Ámde a polgárháborúk ezt a tekintélyt is lerombolták, az isteni császárok ellen napirenden voltak a katonai lázadások és Probus császárt pl. egy sirmiumi kertész fiát Sirmium vidékén saját katonái üfötték agyon, mert szőlőművelésre és mocsárlecsapolásra akarta fölhasználni őket, ami az első században magától értődő, természetes kötelességnek lázzott, most pedig már megalázó munkának tűnt föl.

Jellemző különben, hogy egyes császárok mint

pl. az afrikai származású Septimius Severus már 200 körül maguk is tevékenyen közreműködtek az államvallás lerombolásában és a karthagói megsziriai szemita istenek: Sol invictus = Moloch, különösen pedig Tanit holdistennő, mint Virgo Caelestis (tulajdonképpen a császár neje) kultuszát nemcsak elnézték magában a hadseregben, hanem még előmozdították a birodalomban.

Akadtak viszont császárok, köztük az erélyes Diocletianus, akik segíteni akartak a bajokon s ezért az elpuhultsággal szemben a perzsa napisten Mithras kultuszát forszirozták, aki mint a testi erő és harciasság megszemélyesítője, másrészt keleti misztikus szokások és szertartások útján hathatott volna a jórészt Keletről rekrutálódott katonaság gondolkozásmódjára; azt a vallást ellenben, ahol erkölcsi erőt és egységes, államfenntartó világnézetet találtak volna, nemcsak nem tűrték, hanem egyenesen véresen üldözték. Igaz, hogy a kereszténység meg nem fogadhatta el a császár isteni kultuszát. Ilyenformán épen a harcias, erélyes császárok államfelforgatóknak nyilvánították Krisztus követőit és megkezdődtek, illetve századokon át folyt a keresztények üldözése szerte a birodalomban. Pannónia és valószínűleg Dácia keresztényei is meghozták a maguk áldozatát és a II. századtól 313-ig vagyis Nagy Konstantinmilanóiedictumáig számosan szenvedtek közülök vértanuhalált püspököktől egyszerű kőfaragó munkásokig. Így halt meg Krisztus hitéért szent Quirinus, Siscia főpapja, Irenaeus, Victorinus püspökök és sokan mások. De itt is igaznak bizonyult, hogy sanguis martyrum semen Christianorum: a keresztény vértanuk vére gazdag termőföldet szerzett a kereszténységnek. Elég hivatkoznunk szent Jeromosra,

Pannónia vagy Dalmácia, Stridon születőjére, aki 400 körül már azt mondja Pannóniáról, hogy tele van keresztény intézményekkel, templomokkal. Bizonyára volt ilyen templom a nagyobb városokon (Pécs = Sopianae, Mitrovica = Sirmium stb.) kívül Pannonhalmán is (Sabaria Sicca), ahová szent Márton, a későbbi nagy toursi püspök járt fel imádkozni ifjúkorában. Közbe-közbe szüneteltek az üldözések és így történhetett, hogy a hadseregben is szabadon terjedhetett Krisztus vallása; érdekes emléke ennek a római-quád háború egyik epizódja, amikor a lőrbe esett római sereg már nagyon nehéz helyzetbe került, körülzárva különösen a szomszúságtól sokat szenvedett. A legio fulminatrix keresztény katonáinak imádságára azonban az ég elborult és míg a barbár csapatokat a villámcsapások úgy megrémítették, hogy szétszóródtak, a római sereg számára csendes, bőséges eső hullott, mellyel olthatták szomszúkat. Így szabadult meg a római sereg a megalázó fogságtól, mely elől már nem látszott menekvés. Jellemző különben az akkori helyzetre, hogy a keresztények az egy Istennek, a pogány katonák Juppiter Pluviusnak (esőthozó Juppiter) tulajdonították a csodás megszabadulást.

De alig multak el az üldözések, új veszedelem fenyegette a kereszténységet: a belső meghasonlás. Az arianizmus erőszakos föllépése mindenféle nagy zavarokat okozott és Pannónia egy része be is hódolt neki, közben a pogányság szintén erősödni kezdett. Csak Nagy Theodosius császár hat hatás közreműködésével állott helyre a katolikus hitegség és diadalmaskodott véglegesen a római birodalom pogány kultuszai fölött.

Lassankint a pogányság egészen letűnt Pannó-

niában. Igen érdekes bizonyítéka ennek a holtak temetésének szokása, mely a kereszténység terjedését jelzi. A pogányok rendszerint elégették halottaikat s a hamvakat urnába rejtve földelték el, ha nem csináltak sírboltot, ú. n. columbariumot, melyben az urnákat fülkékbe rejtették. Már most Dáciában, ahol a római uralom mindössze másfél századig tartott, mialatt a kereszténység alig verhetett még gyökeret, nem igen akadunk sírokra; ellenben Pannóniában az urnák, hamvedrek száma csekély, hanem a II. század végétől fogva a pogányoknál is a temetés jön divatba.

A szegény ember tetemét egyszerű tetőcserepek vagy mészkőlapok közé helyezték a földbe, a gazdag díszes szarkofágot, kőkoporsót kapott nyugvóhelyül, melyet különféle domborművek és feliratok ékesítettek. A sír fölé rendszerint síremlék került. Egyszer kőlap, melyen az elhunyt esetleg családjával, barátaival volt ábrázolva, máskor égett agyagból készült valóságos épületek, mondhatnám mauzoleumok, melyek egy-egy nagy épületet, várostornyot s hasonlókat ábrázoltak és mécses felfüggesztésére, füstölőszerék égetésére szolgáltak, aminthogy a római a sírokon rendszeresen mutatott be áldozatokat borral, mézzel, liszttel az elhunytak szellemeinek (Diis Manibus). Az elhunytak szellemeinek ajánlották a síremléket is a család tagjai, az elhunyt bajtársai, az úr felszabadított rabszolgái, akik így fejezték ki kegyeletüket az elhunyt kedves iránt. Vele temettek el ékszereket, fegyvert, legalább egy pénzdarabot (rendesen a szájában), hogy a pogány felfogás szerint az alvilágot határoló folyón, a Styxen való átkelésre meglegyen a viteldíj az alvilági révész, Charon számára, ki a megholtak árnyait csónakján átszál-

lítja; és ott volt a sírban a méceses, hogy világítson az örök sötétségben. A sírkövön is ezért ábrázolták az elhunytat kedves tárgyaival: a katonát fegyverével, esetleg lovával, a polgárt a polgárjogot tartalmazó irattekercessel, esküre emelt három ujjal, a szállítót, a postabérlőt kocsijával, lovaival, az öszvérhajcsárt szamarával, a mesterembert szerszámával. A nők persze összes ékszereikkel feldíszítve jelennek meg és vagy ékszerdoboz felé nyúlnak vagy a kezükben almát, szőlőt, sőt poharat tartanak; csak ritkán szerepel az orsó, ami a háziasság csökkenését mutatja. A gyermek kezébe természetesen játékszert, esetleg madárkát adnak, szóval ami kedves volt neki a földi életben. Így aztán a sírkövek a régi életmódnak elég bőszavú kommentátorai és történetírói lettek.

A síremléken felirat is volt rendszerint a halottnak és a sírkő megrendelőjének nevével.

A keresztény sírok már e feliratokról is fölismerhetők: „Élj Krisztusban, Istenben; alszik békében“ stb. és természetesen ott vannak a keresztény szimbolumok, a Krisztust jelképező hal (ΙΧΘΥΣ), bárány stb., sokszor meg a Krisztus-monogramm: $\text{X}\text{P}\text{C}\text{C}\text{S}$. Magában a sírban meg legalább a mécesesen van valami keresztény szimbolum, hogy hitükről a hívek még a halál után is vallomást tegyenek.

Legszebb emléke e római kori kereszténységnek a pécsi (Sopianae) földalatti sírkamra, családi sírbolt, melyet csak 1780-ban fedeztek fel. Egyszerű, dongaboltozatos terem vagy inkább szobácska ez, de mennyezete és falai tele vannak festve bibliai jelenetekkel és különféle díszítésekkel, melyek között a Krisztus-monogramm foglalja el a főhelyet. E körül helyezkedik négy arckép. Tán azokat ábrázolják, akiket itt helyeztek síri nyugalomra.

A Krisztus-monogrammra mutat Péter meg Pál apostol, mintha mondanák a képen: E jelben győzni fogsz!

De a győzelem nem a római uralomnak következett el. A korhadtt szervezetnek teljesen át kellett volna alakulnia, elsősorban a lelkekben, csak hogy erre a szomszéd népek, a nyers erőtől duzzadó germán törzsek már nem hagytak időt. Ismételt támadásaiknak először Dácia esett áldozatul. (260 körül.) A római birodalom elég könnyen mondott le róla, sok haszna úgylis alig volt belőle, annyi költségbe, annyi nehézségbe került csak a megvédelmezése. Ott hagyta a táborokat, a hármas erődvonalat, melynek legkülsőbb vonala, a limes egy-egy kerek őrtoronyban itt-ott még ma is dacol az idővel. A telepes lakosságot meg egyszerűen áttelepítette a Duna déli partjára. Dácia üresen, pusztán került a gótok hatalmába.

Pannónia még mintegy másfél századig megmaradt rómainak. A dunamenti limest könnyebb volt védeni, hiszen a Duna védte tán legjobban; de kellett is, mert ez volt Itália és Róma határátjárója. De hiába, a mind sűrűbb germán betörések megritkították a határőrök sorait, a légióknak sokfelé kellett harcolniok a birodalomban: a pannóniai limes sem tarthatta magát, ha szervezett népmozgalom szakadt reá.

Már pedig ilyen volt a gótok előretörése. Nem jőszántukból, a hunoktól megverve és űzve rotnak Dáciából Pannóniára. A határőrség megteszi, amit tehet, működik a római diplomácia is, mely szükség esetén zsoldjába fogadja a győztes barbárokat s így a római uralom legalább névleg még 400 után is megmarad e területen, de tényleg germánok kezére kerül a Dunántúl legnagyobb

része. A régi lakosok közül, aki tud, menekül és menti, ami menthető. Értékes jószágát: pénzt, ékszereit sok már nem tudja magával vinni, talán abban is bízik, hogy hamarosan visszakerül, hiszen a Dráva-vonal egy ideig még tartja magát. Elássa tehát rejtett helyeken, szántóföldeken. Innen van, hogy szántás, kapálás alkalmával hol itt, hol ott kerül elő a földből egy-egy bögre réz-, ezüst-, néha aranypénzekkel, ékszerekkel, esetleg egy ezüstkorsó vagy bronzszobor, itt feledett emlékei a négyszázados római uralomnak hazánk területén.

III. A germánok hazánk területén.

A római uralom közvetlen örökösei, a Felvidéknek néhány évszázad óta máris birtokosai, a germánok voltak. Nem mint egységes nép, még kevésbé mint a kultúra hordozói jelennek meg a történelem színpadán, úgyhogy még a kultúra snobjai, a rómaiak is joggal nevezhették őket barbároknak. De övék a fiatal nyers erő s ehhez a furor teutonicus, a harci tűz és ez elől hátrálni kénytelenek az elvénhedt római sasok.

Megnyerésükre, a kultúra fegyvereivel való meghódításukra hiába tettek kísérletet, amint sikertelenül végződött régebben Augustus háborús expedíciója is Germániában és Valentinianusé a IV. században a Felvidék erőszakos megszállására. Marcus Aurelius, a filozófus császár és egyúttal kiváló hadvezér, a nagy germán-sarmata támadás visszaverése után maga ment át a Dunán a quádok földjére, a Vág vidékére és ide több csapatot telepített át állandó tartózkodásra. Azt vélte, hogy a rómaiak

környezetében civilizálódni és romanizálódni fognak, mint a kelták. Hiú remény! A quádok hamarosan könyörögve járultak a császár elé, hogy vigye el földjükről az odatelepített 20.000 római katonát vagy pedig őket engedje kivándorolni. Legfőbb okul azt hozták föl panaszukban, hogy a rómaiak az erődökbe befogadták a quád-germán szökevényeket, sőt az önként jeletkezőkkel meg nem elégedvén, erőszakkal visznek el quádokat — munkára.

A vadászó-halászó szabad germánra csakugyan nem róhattak nagyobb terhet, mint a munkát, pláne zárt helyen, téglá-, kőépületben. Gondoljunk csak a cigányokra!

De így természetesen szó sem lehetett az egész népnek vagy zömének megnyeréséről a kultúra számára, hozzászoktatásáról a civilizált élethez. Néhány évi kísérletezés után az erődítéseket a rómaiak lebontották, a katonákat visszavonták a Duna déli partjára, hogy csak azt védjék meg.

A barbárok, a germánok meg nem rohammal, egyik napról a másikra vették hatalmukba a Dunántúlt, aminthogy térhódításuk, uralomra jutásuk másutt is szinte nagyobb zökkenés nélkül, mindenestre átmenetekkel ment végbe.

Az első részlet egyes germánoknak, majd kisebb-nagyobb csoportoknak a határőrök közé való fölvétele volt. A határőrök félig-meddig jobbagy-állapotban kötve voltak a földhöz, melyet a rendes katonasággal, a légiókkal és a tartományisegédcsapatokkal együtt kötelesek voltak megvédeni.

A nincsetlen germánnak tetszett ez az állapot, a római szervezettség és rend, a magasabb műveltség vívmányai. Mind több és több germán csoport jelentkezett hasonló szolgálatra s amikor a na-

gyobb tömegek nem kaptak meghallgatást, fegyverrel törtek át a határon. A germán határőr természetesen nem mindig szállt szembe honfitársával, csak arra vigyázott, hogy saját földje, vagyona, családja épségben maradjon.

Ilyenformán a meglepetésszerű támadások nem ritkán sikerrel jártak és kisebb-nagyobb germán csoportok áttelepedtek az erőszakkal megszállt területekre s a császárok, illetve helytartóik kénytelen-kelletlen belenyugodtak az új helyzetbe. Hiszen a foglalók hódoltak a császárnak, elismerték a római tisztviselőket, legalább egyelőre megférték a római katonaság mellett, a római pénzt meg egyenesen szerették, vezetőik elfogadták a római címeiket és kitüntetések; eszerint a római uralom megmaradt legalább a külsőségekben.

A változást leginkább a római és provinciális földbirtokos és bérlő s nyelte meg, akiket az új foglalók sokszor egyszerűen elűztek vagy rabszolgaságba hurcoltak, nem ritkán életüktől is megfosztottak. Rendszerint mégis megelégedtek a birtok egy részével — felével, harmadával — és legalább egyelőre békésen éldegéltek a régi földesúr mellett, aki tovább művelte meghagyott birtokrészét. Csakhogy természetesen a vagyoni és személyi biztonság nem állott valami szilárd alapon.

Ilyen állapotokról ír pl. Latinus Pacatus a IV. század végén, mikor elmondja, hogy Róma szolgálatában álló barbárok népesítik be Pannóniát, melyet előbb mint ellenségek pusztítottak.

Ugyanez a helyzet állott be, csak nagyobb mértékben, mikor egész néptörzsek rontottak elő és egész országrészeket szállottak meg: ez volt a vég. Mert ily nagyszámú homogén tömegek betelepülésével immár megszűnt a beolvadás lehetősége.

A hódítók még sokáig elismerték a császár fennhatóságát, elfogadták, illetve megkövetelték a pénzt s ezért megsegítették a hadjáratokban, de már csak mint szövetségesek. Egyébként ügyeiket önállóan intézték s királyaik és törzsfőik parancsainak engedelmességek, fenntartották nemzeti szokásaikat és intézményeiket: itt volt a germán világ.

Ez a germán világ azonban már nem az őserdők vadonjába, mocsarak útvesztőibe rejtőzködő barbárság, amilyen a germán Krisztus születése idején, sőt több századdal azután is volt, amikor az ellenséges római alkotások, intézmények csak gyűlöletet ébresztettek benne és arra sarkalták, hogy tüzzel-vassal pusztítsa. A rabláshoz, fosztogatáshoz, vagy hogy szebb szót használjunk: a kalandozásokhoz most is nagyon ért, de már nem ellenséges, gyűlölködő szemmel nézi az anyagi és szellemi kultúrát, nem pusztít és rombol mintegy elvből. Amikor Alarich Pannóniából Itáliába vezeti népét, a nép — igaz, hogy az ő parancsára — csak zsákmányol és nem gyujtogat, mint azelőtt az egykorú följegyzés szerint szokása volt.

A rómaiakkal való sűrűbb érintkezés — a háború csakúgy, mint a kereskedelem — tiszteletet és megbecsülést keltett a germánban a kultúra iránt, melyet jóban-rosszban hatalomnak ismert meg. Bámulattal nézte a római intézményeket és alkotásokat s amennyire tudta, fel is használta. Csak a városokat kerülte, mert a szabad természethez szokott lelke fogságnak érezte a kőfalat, az egymáshoz épített házak között való tartózkodást. Nem űzte el, hanem inkább megbecsülte a római intelligenciát, ha hozzácsatlakozott: római vállalkozók, kereskedők meggazdagodtak a germánok között; a jogban jártas rómaiak nem ritkán a feje-

delem, a germán király közvetlen környezetében töltenek be magas, bizalmi állásokat.

Különösen respektálták a római keresztény pap-ságot. A babonás germán az istenek képviselőjét látta bennük. Tanulságos példa erre a nagy tiszteletre a szomszéd Ausztria területén élő szent Szeverin élete, akihez előkelő germánok, fejedelmek járnak nagy tisztelettel tanácsért vagy tisztelgő látogatásra, köztük Odovakar, később Itália királya, holott a szent férfiú igazán egyszerűségben, szinte remete-életmódban élt. A frank törzsfők meg egy ízben a germán származású római hadvezérnél ebédelvény, megkérdezték tőle, vajjon ismeri-e Ambrust, a híres milanói püspököt. S amikor ez azt válaszolta, hogy nemcsak ismeri, hanem jóban is van vele, a frankok így szóltak: „Azért győzől tehát, mert olyan ember a barátod, aki azt mondja a napnak: állj meg és az megáll“.

Ezek a félig romanizált, helyesebben a római kultúrán már művelődött germánok ilyenformán csak azért jelentettek pusztulást a régi világra és kultúrájára, mert még nem bírták folytatni és továbbfejleszteni. Más volt a lelki világuk.

Szerintük „a gyermeknek kard és lándzsa való a kezébe, nem könyv, mert aki félt a tanító vességétől, bizonyára félni fog a kardvágástól is“. Már pedig a szabad ember igazi élethivatása szerintük a harc. Erre vallanak már a nevek is: Hildibald, Radagais, Siegerich, a baltok (merészek), amalungok (harcban vitézek) stb. A harcra volt berendezve egész állami életük. A kard náluk valósággal isten-számba megy, mondja az egykorú Ammianus Marcellinus; meztelen kardra tesznek esküt, nyíllal avatják szabaddá a felszabadított rabszolgát, lándzsával iktatják hatalmába az új fejedelmet.

A nép élén fejedelem vagy király áll. akit úgy választanak, bár rendszerint tekintetbe veszik a vérszerinti leszármazást, úgyhogy az apát rendszeren fia követi az uralomban. A fejedelem mellett vannak egyéb főemberek is, olyan törzsfőfélék, akiknek legfontosabb feladatai közé tartozik, főként az idősebbeknél az igazságszolgáltatás. Egyeseket az előkelők közül külön e célra választanak, hogy a falvakat is bejárják. A legfőbb bíró egyes népeknél a népgyűlés, másutt maga a fejedelem, aki nyílt tárgyaláson, sokszor teljesen szabadon járó, sőt fölfegyverkezett vádlottak fölött mond ítéletet s így ily módon is ki van téve merényleteknek, pláne mikor részrehajló ítéletet hoz vagy az indulat vezeti, viszont nem ritkán a fejedelem mintegy népének atyja épen jószággal nyeri meg még a gyilkos merénylőt is.

A büntetés sokszor nagyon szigorú, főként árulás, lázadás vagy gyávaság esetén: a bűnöst rab-szolgasorsra vetik vagy életétől fosztják meg nem ritkán igen kegyetlenül: volt eset, hogy egy aszszonyt férje áruló szökése miatt szilaj lovakhoz kötötték és a lovakat nekihajtva szétszakították. Előfordul az is, hogy a király ott helyben a hóhér munkáját is elvégezte, lecsapván csatabárdjával a szegény delinquens nyakát.

A bírói hatalom csakugyan igen tetszett nekik, megbecsülték a bírói méltóságot s az előkelők, a törzsfők szerették, ha bírának mondták őket. De a legfőbb állami ügy mégis csak a háború s ezzel kapcsolatban a béke és a szövetség ügye volt. Ezt tárgyalják a népgyűléseken és még inkább a főemberek tanácsában, ahová a fejedelem esetleg egyszerűbb származású, sőt idegen törzsbéli embert is meghív, ha arra alkalmasnak ítéli.

III. A GERMÁNOK HAZÁNK TERÜLETÉN 91

De ha a fejedelem nem gondoskodik háborúról és így zsákmányról, esetleg az egész törzs nagy kiabálással a fejedelem lakása elé vonul és nagy zajjal követeli, hogy vezessék őket akárhová, de a háború meglegyen. Viszont, ha a háború rosszul üt ki, esetleg egyszerűen azt mondják (pl. a quádok), hogy a háborút nem a törzs tanácsa határozta el és indította meg, hanem határszéli martalócok, akikre tehát áthárítják a felelősséget, mikor a győztestől békét kérnek.

Egy-egy néptörzs asszonyt, gyermeket, rabszolgát beleszámítva ritkán volt több 50—70.000 léleknél, de ebből mintegy 10—15.000 embert harcosnak lehetett számítani. Ennek megfelelően a nép vezérekkel, hercegekkel az élén 10—15 ezredre osztott, ezek ismét századokra (hundertschaft), amint-hogy efféle század-, ezred-rendszer minden kezdetleges harcias népnél (régii görögök, régii rómaiak, magyarok stb.) föltalálható.

Ilyen hadiszervezettel indultak vándorútra is, új haza szerzésére magukkal hordva egész családjukat, összes állataikat és mindenféle ingóságaikat, már ami fölfért a mai sátoros cigányok ernyős kocsijához hasonló szekereikre. Különbén az egész ékalakú menet vagy menetek, ha több csoportban mentek, nem sokban különbözhetett a vándorló cigánykaravántól. Jellemző, hogy épen a germánok vándorlásával kapcsolatban terjedt el Európában és hazánkban is a patkány, továbbá a hörcsög meg a borz.

Amikor valahol megállapodtak, tömérdek szekérüket körben állították föl s így a szekérvárban, mintegy várfalak oltalma alatt biztonságban érezték magukat. Ha ellenségtől kellett is tartaniok, a tábor őrizetével nem sokat törődtek, úgyhogy

könnyen meglephetők. Ha meg ellenség nem volt azon a vidéken, szétszóródtak, hogy állataik eleget legelőt találjanak. De azért kémekeket küldöttek mindenfelé, hogy az esetleges veszedelemről idejében értesüljenek és gyülekezzenek.

Ha valahol ellenállásra találtak, a férfiak tüstént harcra keltek. Amióta a rómaiakkal sűrűn érintkeztek, sokan mint kezések vagy önszántukból is hosszabb időt rómaiak között töltöttek: a régebben gyülevész hadak kellőképpen el voltak látva fegyverrel. Fejüket børsisak védte, bal kezükben nagy pajzsot hordtak, melyet különféleképpen díszítettek, a királyoknál arannyal, gránát szemekkel, övükből — még az asszonyokéból sem — nem hiányzott a hatalmas vadászkés (sax, scramasax), mely egyúttal támadásnál is kitűnő szolgálatot tett.

Természetesen az egyes népeknek más és más a kedvelt fegyverük: az egykorú szerint a gót lándzsával harcolt, a gepida karddal dühöngött, a herul gyors volt könnyű fegyverzetével, a frankot meg csatabárdja (francisca) tette félelmetessé; egyik lovon, másik gyalog hadakozott. Technikai fölkészültségük persze nem nagy, pláne a rómaihoz viszonyítva. Várostromhoz nem értenek, sőt kezdetben még a nyílt csata sem volt ín्यökre, csupán a rablókaland, melyhez elég a vakmerő vállalkozó szellem és a ravaszság. De mikor megismerkedtek a római haditudománnyal, változott a helyzet: fegyelmezettebben, nem rendetlen csoportokban harcoltak, míg a rómaiaknál épen a fegyelem körül férköztek be hibák.

Ütközet előtt megesküdtek egymásnak, hogy a bajban el nem hagyják, azután siettek megszállani a magaslatokat, partos helyeket, hogy onnan lezú-

dulva mint a rohanó vízár, elsöpörjék az ellenséget. Először nyíllal támadtak — ebben különösen a vandal íjjászok tűntek ki —, majd hajító dárdát, fejszét vagy inkább valami tűzben keményített buzogányfélét dobtak az ellenségre; csak azután kezdődött a közelharc.

Kedvelt csataformációjuk az ú. n. disznófő volt, ékalakú csatarend, mellyel az ellenséges csatarendet kettészakítani törekedtek. A fejedelem vagy inkább a herceg, esetleg a király fia rendszerint maga harcolt elől, illetve személyesen intézte a csatát, körülötte kísérete: fegyverhordozója, aki nem ritkán utódja is lett a fejedelemségben, meg a csatlósok. Szavára kis lobogó zászlók (Band) alatt, szarvából készült kürtök harsogása mellett indult meg a támadás.

A hatalmas termetű, őseréjű harcosok őseik harci dicsőségét hangoztatva vad kiabálással rontottak az ellenségre abban a tudatban, hogy vagy győznek vagy meghalnak s ez utóbbi esetben velük pusztul a családjuk, mindenük. Vad elszánt-sággal, valóban furor teutonicusszal harcoltak tehát, ahogyan a „berni haláltalan Detré“-nek, a keleti gótok híres Teodorichjának mondája, a nyílat sebükben ketté törő rugiakról szóló följegyzés tanúsítja vagy a heruloknak az a szokása, hogy ütközetben mindössze valami kis kötényfélét viselnek, egyébként teljesen ruhátlanul harcolnak, hogy ezzel is kimutassák, mennyire nem félnek a sebettől.

És ha mégis ingadozni kezdtek a hadak, nem ritkán az asszonyok rohantak elő sírva, harcolva és segítettek kivívni a diadalt.

Ha azután övük volt a győzelem, akkor kezdődött a zsákmányolás. Először is az elesettekről

szedték le a fegyverzetet, a náluk található értékeket, meg az eldobált fegyvereket, lehullott nyilvesszőket, dárdákat szedték össze, aztán a környéket barangolják be és fosztogatnak. Majd a fejedelem, illetve főemberei felosztják a zsákmányt és megjutalmazzák a harcban kiváló hősöket. A legbecesebb zsákmány az arany mellett a rabszolga: százával, ezrével hajtják el ezeket a szerencsétleneket akkor is, ha egy másik germán törzssel hadakoznak. Belőlük mutattak be áldozatot is, pl. a gótok hadi istenüknek (Ziu?), mert úgy vélekedtek, hogy a hadak fejét illő módon csak embervér ontásával lehet megnyerni. Neki szentelték az első zsákmányt, az ő tiszteletére függesztették föl fátörzsekre az ellenségről lehúzott harci ragadományt.

A szabad, mondjuk nemes germán nem is tartott mást magához méltónak, mint a hadakozást. A békés munkát ráhagyta az asszonyra, meg a rabszolgára, akiket leginkább a szlávok közül szereztek (Slave). Jellemző a munkát megalázó foglalkozásnak tekintő fölfogásukra, hogy a felvidéki bányászatot azzal bízták egy odatelepedett, leigázott kelta törzsre, hogy „szégyenük annál nagyobb legyen“.

A germán férfi eljárt a népgyűlésekre, vagy inkább törzsi gyűlésekre, résztvett ott az igazságszolgáltatásban és ha a törzs maga nem háborúskodott, gyakran távol vidékekre ment el társaival, hogy mások hadakozásaiból vegye ki a részét. Amikor pl. a langobardok Pannóniából elvonultak, hogy Itáliában új hazát szerezzenek, mintegy 20.000 száz csatlakozott hozzájuk a messze Szászországból.

Fegyvergyakorlatul nagyon kedvelték, valóság-

gos szenvedéllyel üzték a vadászatot, amit hamarosan a rómaiak is fölkaroltak. A vadászattal kapcsolatban honosodott meg a római vidékeken a sólyom, míg viszont a rómaiak a dámvadat honosították meg északon.

Mai értelemben vett állami életről, intézményekről természetesen alig lehet szó. Az egyes népek területét természeti határok közt úgy ahogy megállapították ugyan egymás között a szomszéd népek, de ezek az örök-békék, örök-szerződések csak addig voltak érvényben, míg valami, sokszor mondva csinált okból, személyi összezördülésből, családi viszályból háború nem támadt, mely a határokat egészen megváltoztatta, esetleg egyik fél elvándorlásával vagy teljes megsemmisülésével ért véget.

Így a nép sorsa sokféle tényezőtől, a hadiszerencse mellett elsősorban mégis fejedelmének és tanácsának ügyességétől, bölcsességétől függött. Az előkelők — a fejedelem és családja, a törzsek, falvak vezetői, a bírák — közvetlen érintkezésben, minden elzárkózás nélkül, mégis nagy tiszteletben részesülve viselték tisztüket. A király, a fejedelem nem valami istenített lény, hanem szinte atyja és így vezére népének. Hatalma, tekintélye tehát egyéni rátermettségétől, kiválóságától függ, sőt az idegen pénz, a római ravaszság és arany nem ritkán szembe állítja a főnököket a fejedelemmel, úgyhogy esetleg épen háború idején hagyják cserben. Így a fejedelem, a király semmit sem tehet az előkelők hozzájárulása nélkül, a fontosabb ügyeket tanácsban hányja-veti meg velük s a fejedelmi udvarban, mint a fejedelem asztaltársai tanáznak. Később már valóságos udvari méltóságokat találunk, amilyen a fegyverhordozó (scilpor),

aki nem ritkán követi urát a fejedelemségben, a főlovászmester (marpahis) stb. Jellemző különben, hogy az egyik langobard király saját fiát nem fogadja asztaltársává, csak miután nagy hőstettel vitt véghez, levágván a csatában az ellenséges király fiát. Az előkelők fiait a király, a király fiát valamely szomszéd fejedelem avatja vitézzé, amikor valósággal tagja lesz az előkelők osztályának, melyet a langobardoknál lithingnek hívnak.

Az előkelők mellett ott voltak a lándzsa- és pajzhordó vitézek, akik uraikat mindenfelé elkísérték, ott állottak mellettük a lakomák alatt, viszont az úr halála után az ő tulajdonukba mentek át az úr által szerzett „ajándékok“, amint hogy a hadivállalatok zsákmányából egyébként is bizonyára részesedtek. Ezek a vitézek rendszerint maguk is szabadok, de nem ritkán szolgarendűek, akik így kiemelkedtek a szolgaságból.

A rabszolgák száma győzelmes harcok után elég számos volt, még akkor is, ha sokat hozzátartozóik kiváltottak vagy a harcosok kereskedőknek adtak el aranyért, fegyverért, ruháért. Volt eset, hogy pl. a gótoknál, 1000 szabad harcos mellett 5000 nemszabad vett részt egy csatában.

A szolgák helyzete természetesen nem volt a legrosszább, de azért nem volt tűrhetetlen sem. Produktív munkát tulajdonképpen csak őt végeztek s ezért a gazda a saját érdekében is eléggé megbecsülte őket. Hiszen ők művelték a földet; igaz, hogy kezdetlegesen, mert a határ nagy része parlagon, legelőnek maradt és csak kis részében termeltek gabonát, zöldséget. Ők gondozták az állatokat; már pedig a germán elsősorban az állatok — szarvasmarha, juh — száma szerint mérte a gazdagságot, egyes népeknél meg a lótenyésztés is

virágzott. Kereskedelem, ipar úgy sem volt náluk kifejlődve: cserekereskedésen, az asszonyok szövőfonó háziiparán kívül legfeljebb a fegyverkovács, ács, szücs és fazekas mesterség talált munkaalkalmat. Csakhogy készítményeik messze elmaradtak a római és kelta, sőt a bronzkori ipar és iparművészet díszes és tartós művei mellett: esetlenek, dísztelenek, a művészetből, sőt a mesteremberi ügyeségből vajmi kevés található bennük.

Az építkezés leginkább az ácsmestert foglalkoztatta, de ezt is inkább házilag intézték, mert csúcsos faházaikat vagy inkább kunyhóikat maguk készítették és jellemző, hogy római vidékeken a rómaiak is fölhagytak a kőházakkal és fából építették lakásukat. Ilyen kerek kunyhók, amilyenek az Antoninus-oszlop reliefjein is láthatók, lehettek a langobardok házai, melyeket ők maguk pusztítottak el, mikor Itáliába mentek. De persze ezek inkább csak nyárra valók. Télen alighanem földbe ásott gödrök szolgáltak tanyául, mint németországi rokonaiknál. Ezek pláne kicsinyek voltak, mindössze 2—4 m. szélesek és nem sokkal hosszabbak. Tetejüket valószínűleg tapasztott rőzse fődte, bútor benne alig volt, pihenőhelynek is inkább leterített állatbőrök szolgáltak, legfontosabb a kis tűzhely volt. Városról, kényelemről ilyenformán szó sem lehet, a nyomorúságos falvakban vagy inkább azokon kívül, valamely emelkedésen mindössze a fejedelmek, esetleg egyes előkelők számára épültek nagyobbfajta „paloták“, míg a római kultúra, a római pénz és mesterember e téren is el nem végezte átalakító működését.

Az ács szerszámán: a vascsákányon, fejszén, bárdon kívül, mely fegyvernek is nagyszerűen bevált, fából készültek a mezőgazdasági eszközök

(eke, villa, borona), az asztali, konyhai fölszerelés nagyobb része, aztán meg csontból és csak nagyon csekély mértékben fémből: a legelőkelőbbeknél. A fazekas készítmények oly gyatrák, hogy a római edényekkel anyag és forma szempontjából össze sem hasonlíthatók. A szücs a ruházat, különösen a prémes bőrök kikészítésében ügyeskedhetett, a fegyverkovács meg rendesen alig győzte a munkát, de készítményei így sem igen mérkőzhettek a rómaiak fegyvereivel, úgyhogy győztes csaták után a germánok első dolga összeszedni az elesett rómaiak fegyvereit, sőt van rá eset, hogy csata közben összeszedik a lehullott nyilakat és mindjárt vissza is lövik az ellenségre; csak Alboin langobard király idejét és népét említik, mint ahol valami „különösen kitünő fegyvereket készítettek“.

Egyébként a hazai műveltség minden téren szadokkal esett vissza. Művészet, irodalom ilyen körülmények között alig kerülhetett szóba. Egy-egy ének csatákban, lakomákon, kiváló vitézek temetési menetében, egy-egy rúna (rovás-féle) írással vésett fölirat valamely edényen, ékszeren az egész, ami megemlíthető. Ékszereik, arany-, ezüstedényeik — ha voltak — majd mind rablott holmik, idegen mesterek alkotásai (pl. a szilágysomlyói kincsek, petroszai lelet stb.). De még ezek fölhasználásában is nem ritkán igazán barbár módon jártak el. Volt eset, mikor a rablott zsákmány felosztásakor a művészi arany-ezüst edényeket egyszerűen darabokra vagdalták, hogy kiki megkapja a maga részét és jellemző, hogy a germán fejedelmek a császártól ajándékba küldött arany medailonokat kilyukasztva akasztották nyakukba, míg az egyszerűbb emberek a római pénzeket aggatták így magukra.

A római írók — talán az egy Tacitust kivéve, aki azonban a régi Germániáról és nem hazánk földjéről írt — nem is tudnak sok jót mondani a germánokról. A rablás, fosztogatás, lopás, gyűjtogatás, erőszakoskodás vádjainak vége-hossza nincs; így ír többek között szent Jeromos is, akit Dalmácia és Pannónia egyaránt szülöttének vall (Stridon).

Legjobban természetesen a germánok kincsvágya fájt a rómaiaknak, mert mindenütt csak ékszereket, aranyat-ezüstöt követeltek, aztán meg selyem, bársony kellett nekik ezer meg ezer rőf számra. Csupa ilyen dolgokkal fizettették meg szolgálataikat a császárokkal, ezt követeltek váltságdíjúl ostromlott várostól, foglyul ejtett előkelőkért, holott azelőtt igazán nem lehettek e téren elkényeztetve.

Marcus Aureliusnak a quád-sarmata háború jele- neteit megörökítő hatalmas oszlopa, az ú. n. Antoninus-oszlop, amelyet a győztes Marcus Aurelius tiszteletére a szenátus állíttatott Rómában, de számos más emlék is az első századokból, szinte félmeztelen, kuszált hajú és szakállú, torzonborz alakoknak tünteti föl őket, ahol egy nadrágon vagy hosszú ingen kívül valami kezdetleges nyaklánc az összes ruházata a germán férfiaknak és nőknek.

Még a IV—V. században is térdük-karjuk meztelen, csak a felső kart fedték a testhez álló bőrkabát újjai; a rövid nadrágon kívül marha- vagy lóbőrből készült gamásni-félék voltak a lábukon a saru vagy inkább bocskor fölött. Nyáron meg a déli vidékeken, pl. a langobardok ruházata bő, nagyrészt lenöltöny, hosszú, derékonösszekötött ing és nadrág és díszítésül különböző színű csíkokkal szőtték át. Ugyancsak a langobardok nyitott sarut viseltek és lábszáraikat a lábikrán alul fehér szalagokkal kötötték (amiért aztán keselábú lovaknak

csúfolták őket a szomszéd gepidák). Volt ugyan némi alsóruhájuk házivászonból, a felső bőrruha fölött meg ugyancsak állatbőrből köpönyeget vagy inkább subafélét is viseltek. Nyáron a legtöbb germán hajadonfőtt járt, a téli hideg ellen prémes bőrsapka (legalább a gótoknál), vagy valami fezféle volt a fejükön, egyébként azonban egész öltözetük inkább vadállatoknak, mint embereknek tüntette fel őket.

Ehhez járult a torzonborz haj és szakáll. Mikor a langobardok már Itáliában voltak, nyakukat és fejük hátsó részét kopaszra nyirták, hajfürtjeiket középen ketté választották, tehát fésülték, de hosszúra hagyva, egészen a szájukig lecsüngve hordták még akkor is. Fiatal arcon szinte nőiesen szép viselet, de hosszú, gondozatlan bajusszal, szakállal közel jár a vadember típusához.

Egy előnye a germán férfiruházkodásnak mindenesetre volt: nyáron szellős, télen meleg s ezért a rómaiak is ehhez kezdték idomítani ruhájukat. Viszont a fejedelmek és az előkelők a kultúra terjedésével ruhájukra is nagyobb gondot kezdtek fordítani. A fejedelem díszes, aranyos fegyvereken kívül ruházatával is megkülönböztette magát, úgy hogy át kellett öltöznie, ha nem akarta, hogy ruhájáról megismerjék. Azonkívül legalább ünnepélyes alkalmakkor fején aranydiadémot vagy aranypántot viselt és mellén a legtöbbnek ott díszelgett a római császároktól kapott aranymedaillon. Egy germán fejedelem aranykoronája, melynek váza azonban bronzkarika volt, a csornai prépostság birtokában megvan, karneollal, gránáttal, színes üvegdarabokkal, borostyánnal több sorban díszítve. Hasonlóan gyöngysorral lehetett ékítve a langobard előkelők diadémja.

A nők ruházata, különösen az előkelőké, könnyedebb, hosszú ruha volt, melyet sokféleképen díszítettek fibulával, ékszerekkel. Az előkelő hölgyek homlokukon diadémot, fülükben függőt, ujjukon gyűrűt, kezükön karperecet hordtak, míg a collié a legszegényebb germán nő, sőt férfi nyakáról sem hiányzott, csak az egyiké aranyból, ezüsből, drágagyöngyből, a másiké bronzból, üvegből, ptykékből készült. Különösen szerették a gránátdísz fegyveren, ékszeren és jellegzetes a fibulájuk formája is.

A szőke germán királykisasszonyok szépségét nem győzik magasztalni a germán mondák, a római írók meg ellenkezőleg épen nem valami hízelgően nyilatkoznak a germán nőkről. Talán azért is, mert hajukat zsirral kenték és már messziről érezni lehetett rajtuk a hagyma illatát, melyet úgy látszik, erősen fogyasztottak.

Az egyszerű germán nő helyzete, mint láttuk, nem volt rózsás. Nemcsak a háztartás, a gyermeknevelés gondja volt az övé, hanem valósággal az egész családról neki kellett gondoskodni. A háziasság természetes erénye volt az előkelő germán nőknek is s az orsó, a rokka szinte elmaradhatatlan mellőle, de viszont helyzetük sokkal szabadabb. A királyleánynak külön háza van (pl. a rugiaknál), ahová férfit is meghívhat, pl. egy szomszéd király öccsét, amint ez békeköveti minőségben ott jár és ablaka előtt elmegy. Ha nem is mindegyik volt ilyen természetű, mégis jellemző a helyzetre, hogy amikor a követet meglátta, gúnyos megjegyzéseket engedett meg magának ennek kis termetéről. A válasz a csipkelődésre olyan volt, hogy a királykisasszonyt ugyancsak zavarba hozta s egyszersmind bosszúra ingerelte. Leülteti a vendéget egy szőnyeggel elrejtett nyitott ablak mellé, megkínálja

borral, de mikor azt mondja pohárnokának: „Tölts!“; fölbérelt emberek lándzsájukkal az ablakon át leszurják a mit sem sejtő vendéget, kit a királyleány tettett nyájassággal szórakoztatott, hogy vendégében, akit a követi jelleg is védett, gyanú ne támadjon.

Egyáltalán a germánoknak, különösen a germán udvaroknak szomorú árnyoldala igen sokszor a bosszúvágy, a fékezhetetlen szenvedély, melynek sokszor legközelebbi rokonaikat, férjüket is feláldozták. Igen érdekes, jellemző példát találtunk erre épen a hazai langobardok és gepidák történetében.

A két nép — a langobard a Dunántúl, a gepida Tiszántúl és Erdélyben — egymással állandó ellenségeskedésben állott. Mindez — mintha a sok háború csak lovagi torna lett volna — nem volt akadály abban, hogy Turisind gepida király szívesen fogadja udvarába ellenségének, a langobard királynak fiát, Alboint. Amikor pedig szóváltás közben a gepidák megtámadták a vendéget, a király nemcsak lovagiasan megvédte őt, hanem vitézzé is ütötte, miután a germán szokás úgy kívánta, hogy idegen király övezze karddal a királyfiakat. Arra bizonyosan nem gondolt Turisind, hogy ezért hátlanság lesz a hála.

Az újabb ellenségeskedés főoka itt is a nő volt. Alboin megszerette Rosamundát, Turisind unokáját, de kosarat kapott. Alboin azonban nem nyugodott. A germánoknál divatban volt a nőrablás, hogy t. i. a vőlegény erőszakkal rabolja el aráját. Alboin tehát semmi rosszat sem látott abban, hogy a gepidák ellen más népek fegyveres segítségét is felhasználja, csak hogy megszerezze magának Rosamundát, a szép gepida királyleányt. Turisind ekkor már meghalt, fia, Kunimund, elesett a csatában, a

gepida nép megsemmisült, Rosamunda Alboin neje lett. Ámde Alboint is utólérte a nemezis.

A germánoknak régi nemzeti hibájuk volt az önbíráskodás, a párbaj, a vérbosszú. Nagy Teodorik, aki keleti gót népével a Dunántúlról került Itália földjére uralkodónak, hiába figyelmeztette magyarországi alattvalóit, hogy ne forduljanak a párbajhoz, a vérontáshoz, mikor ott a pártatlan bíróság; a germánok ragaszkodtak ősi szokásaikhoz, szenvedélyeikhez. Ragaszkodtak ahhoz a barbár szokáshoz is, hogy a győztes a legyőzött ellenség koponyájából csináltatott magának díszes serleget (scala = Schale), mint harci trofeumot övére kötve rendszerint magával hordta és ünnepi lakomákon abból ivott. Így tett Alboin is, aki jótevője fiának, Kunitmund gepida királynak koponyájából készített serleget, sőt egy lakoma alkalmával feleségét is arra kényszerítette, hogy az édes apjának koponyájából készült serlegből igyék. Rosamunda bosszúja nem is maradt el s a vége Alboinnak gyászos pusztulása lett. Rosamunda feláldozta még női becsületét is, amikor szerepet cserélt egyik udvarhölgyével, aki a király fegyverhordozójával folytatott bűnös viszonyt s így most már rávette az addig tántoríthatatlan hűségű vitézt, hogy gyilkolja meg urát, a királyt. Igaz, hogy aztán ettől is méreggel akar szabadulni, de ez vele is megitatja a mérget s így az igazságnak elég volt téve.

De hiszen elég a Niebelung-énekre gondolnunk, melyben a cselekmény jórészének a színhelye úgyis Magyarország földje — s előttünk áll a hatalmas szenvedélyektől izzó, a bosszúra mindig éhes germán lélek képe.

Sajátságos ezzel szemben, hogy a családi, rokonsági kapcsolatokra a germánok különös gondal

ügyeltek, a nemzetségi leszármazást nemcsak a királyi, hanem a középrendű családoknál is pontosan emlékezetben tartják. Különösen a családapa, mint a család feje, részesült az egykorú följegyzés szerint szinte isteni tiszteletben. Jellemző pl., hogy az egyik germán király a béketárgyalásokra azért vonakodik átmenni, mert — saját szavai szerint — kemény esküt tett rá, de meg az apja is szigorúan megtiltotta neki.

A vérbosszú, a párbajozás, a lázongás, a fékezhetetlen harcikedv, természetes következménye a nyers germán harcosok életfelfogásának. Nyers volt az életmódjuk is. A hadakozás meg a vadászat mellett a lakomázás meg a játék volt a legfőbb gondjuk.

Az ételek között főként a húsokat szerették s az egyháznak — mikor a germánok keresztény hitre tértek — elég sokat kellett küzdenie a bőjt megtartásáért. Az összejövetelek helye elsősorban a fejedelem, a király, illetőleg a törzsfők háza, ahol este fáklyavilág mellett lakomáztak. Az előkelők mellett ott állott fegyverhordozójuk, pohárnokuk, akik a poharakat töltögették. Evés után ugyanis jött az ivás, sokszor vezényszóra, akárcsak a burschenschaftok összejövetelein, a XIX—XX. században. (Csakhogy akkor inkább bort ittak, mint sört.) Közben persze énekeltek, ha nem is művészien vagy vándor énekesek dalait, bohócok mókáit hallgatták.

A mulatozás kiegészítő része volt a kockajáték, ami valósággal vad szenvedéllyé fajult náluk. Volt eset, hogy a játékos kockára tette egész vagyonát, feleségét, gyermekeit, szabadságát és mindent elvesztett. De talán még jellemzőbb a herul király esete. Amikor népe élethalálharcot vív a harcmezőn, egész nyugodtan leül sátrában kockázni és megelégszik azzal, hogy egyik szolgáját felküldi egy fa

tetejére, hogy figyelje a csatát (amellett azonban keményen meghagyja neki, hogy ne merje jelenteni a herulok esetleges vereségét, mert tüstént agyonüti; persze, hogy nem is mert jelenteni szégyény semmit). Természetes ilyenformán, hogy elveszett a csata, elesett a kockázó király, elpusztultak a herulok, úgy hogy „azóta egyetlen királyuk sem volt többé“, vagyis teljesen megsemmisült az egész nép.

A nyers szenvedélyek uralma azonban érthető is a germánoknál. Fékező erő nem nagyon akadt náluk. A büszke önérzet, a harcvágy, a dicsőség vágya inkább élesztette, mint lefojtotta az indulatokat. Nem volt erre alkalmas a vallásuk sem.

Vallási életük — a kereszténység fölvétele előtt — a természetimádás, mint általában indogermán vallás alapelemein kívül tele volt babonával. Képzeletük benépesítette az erdőt, hegyet, folyót, forrást tündérekkel, boszorkányokkal, varázslókkal, manókkal, óriásokkal, törpékkel és istentiszteletük az áldozatok mellett leginkább babonás szokásokban, ráolvasásokban stb. nyilvánult meg. Kár, hogy e részben hazai hagyományaink nagyon szűkszavúak, pedig vallásos szertartásaiknak elég jelentős szerepük lehetett, hiszen pl. a szolga felszabadításánál, a szabad férfiak közé való beiktatásánál, az egykorú szerint „semmitmondó szavakat mormoltak“, tehát valami előírással formulát használtak.

A képzelet játékaiban, külső formaságokban és babonában ki is merült a germán vallási élet; erkölcsi nemesítést, magasabb eszményeket hiába keresünk benne. Hiszen a főisteneikről is ugyancsak sajtászerű fogalmaik voltak. Érdekesen illusztrálja ezt Paulus Diaconus a langobardok eredetéről szóló mondában. Wotan a főisten és neje Freia (innen:

Freitag), mint a közönséges emberek, házban laknak és éjszaka alusznak. Amikor Wotan reggel fölkel és kitekint a ház ablakán, egy csomó nagy szakállú alakot lát. Megkérdezi a feleségét: kik azok a hosszúszakállúak (lang, Bart: langobard), Freia megmondja, hogy ki ez a nép s egyúttal kéri urát, hogy nekik adja a győzelmet a csatában, hiszen először látta meg őket reggel. Wotan teljesíti a kérelmet, mert persze nem tudja, hogy éjszakára Freia rendelte őket oda, meg hogy a férfiak között ott állanak a nők is, csak hogy hosszú hajukat előrehúzva hosszú szakállúaknak maszkirozták magukat.

Ha már isteneik ilyen csalafintaságokkal intézik el az ügyeket, a germán ember sem talált valami nagy nehézséget abban, hogy adott szavát, sőt még esküjét is megszegje. Előfordul olyan eset, hogy a szövetséges nyilvános esküszegéssel támadja meg Sirmium városát, de azután, mikor bajba kerül, újra szövetséget ajánl, mintha mi sem történt volna. Erkölcsi elveiket egyébként, bár az egynejtűség szokása némi korlátokat mégis csak szabott, eléggé jellemzi a főntebb említett néhány eset a királyi udvarokban, ahol pedig legalább az illendőség mérsékelte a szenvedélyeket.

Annál élénkebb az ellentét a halottakkal szemben mutatott kegyelettel és kedveskedéssel, ahogyan erről a hazai sírmaradványok tanuskodnak, pl. Debrecen vidékén vagy Gáva határában (ha ugyan ezek is nem inkább szarmata jellegűek).

Természetes vadságukat persze itt sem tagadhaták meg. A germán férfit kardjával vagy inkább vadászásával, általában fegyverével temették el. Ha előkelő volt, nagy halmot raktak föléje s mikor a halom már felenyire fölemelkedett, fölébe temették leölt szolgáját, sőt egy eset mintha arra utalna,

hogy két kis gyermeket áldoztak föl e célra, miután előbb elégették őket. A halottak mellé agyagedényekben valamilyen állatot is temettek, még pedig sertést vagy csirkét (kakast), nők mellé pedig sokszor macskát, mint szent állatokat. A sír ki volt tapasztva; ebbe tették a négyszögletes fakoporsót, esetleg egy másik ládába zárva (sőt a hős Alarich királv holttestét hármas koporsóba tették; igaz, hogy ez már Itáliában történt, a nyugati gótok vándorlása közben).

Ha valaki otthonától távol, pl. a harcmezőn esik el, rokonai akkor is csináltak számára (üres) sírt, erre póznát szúrtak le, a pózna hegyére pedig fagalambot illesztettek s ezt arrafelé fordították, amerre kedvesük elesett, hogy tudják, merrefelé nyugszik a megholt.

Ily kedves, szentimentális vonás eléggé mutatja, hogy a germánság erkölcsi erők, ideális gondolatok iránt nem volt teljesen érzéketlen, csak idő és alkalom kellett neki, hogy a kereszténység — melynek különben először csak rontott formáját, az arianizmust kapta — érvényesítse átalakító, nemesítő hatását. Erre azonban hazánk földjén már nem került a sor, a germánság rövid idő alatt letűnt e vidékről.

A II. században Kr. u. már vannak itt germánok a Dunától északra s ezóta a VI. század közepéig, tehát négy század lefolyása alatt hol kisebb, hol nagyobb hatalomra jutnak, sőt van idő — a hunok bukásától az avarok honfoglalásáig, tehát egy századon át — amikor az egész ország germán népek hatalmában van. Mégsem lett germán haza.

Ez a föld első kézből kapta a quádokat, marcomannokat, nyugati és keleti gótokat, taifalokat és viktofalokat, vandalokat, búrokat, rugiakat, heru-

lokat, skirokat, alemannokat, frankokat, gepidákat, langobardokat, amikor ezek még csak a harcnak éltek és a békés foglalkozást megvetették. Csak kizsákmányolható területnek nézték ezt az országot s azonnal tovább álltak, ha másutt — különösen Itáliában — gazdagabb zsákmány szerzése nem kecsegtette őket. Hacsak nem pusztultak el közben egymás kezétől, amiben a germán féktelenség mellett a hanyatló ravennai és konstantinápolyi császárok politikai mesterkedése is tevékeny részt vett, akik saját gyöngeségük tudatában az egyes barbár törzsek egymásra uszításával iparkodtak támadásaiktól menekülni s így tovább tengetni halódó életüket. Pedig hiába: a nyugatrómai birodalom épen a Dunántúlról, Pannóniából kapta a halálos dőfést a germánoktól.

Ezen a földön azonban szomorú az emlékük; kipusztult itt a római s a kelta elem és velük együtt megsemmisült magas kultúrájuk, elpusztultak a városok s a régi ipar és művészet mesteri alkotásai. Nyomukban pusztaság támadt a hajdan gazdag és termékeny országban; szándékos, tervszerű rombolás nélkül is megsemmisült a régi világ, hogy helyette századok múlva kezdődjék egy újabb, egészen más világ, egészen más néppel és más kultúrával.

*

A germán uralom sívárságában valóságos oázis Nagy Theodorik keleti gót király kormányzása, aki a nyugatrómai császárok egyenes utódként Itáliából bölcsen és szeretettel gondoskodott népeiről, köztük Pannónia provinciáról. Pedig a helyzet ugyancsak nehéz volt. Összebékíteni a barbár gót harcost a parancsoláshoz szokott rómaival, biztosítani a gótok harciasságát és hűségét, de helyre-

állítani a személy- és vagyonbiztonságot, egyáltalán nem könnyű feladat, pláne hosszú évtizedek harcai után, melyeket egy félszázados hún uralom is változatossá tett.

Nagy Theodorik iparkodott a két népet teljesen különválasztani. Külön bírása (comes) volt a gótoknak, külön a rómaiaknak és ha római meg gót pörösködött, a gótok comese egy bölcs római köteles maga mellé venni ítélkezéskor. Különb is Nagy Theodoriknak szüksége volt arra, hogy a gótok fenntartsák harcias szervezetüket; nem egyszer figyelmezteti őket, hogy a fegyverforgatást ne hagyják abba, hanem inkább fiaikat úgy neveljék, hogy ezek vitészségben iparkodjanak felülmulni apáikat. Évenként kaptak „ajándékot“ és volt gondja rá, hogy a harchan kiváló vitézek külön jutalomban részesüljenek.

A gótoknak persze így folyton harcon és háborún járt az eszük és nem ritkán fegyveres erőszakkal szorongatták a polgári lakosságot, elhajtották marháit, rabszolgáit, sőt gyakran gyilkosságra is vetemedtek. Nagy Theodorik azonban rendet akart. A pannóniai, saviai comeseknek meghagyta, hogy a panaszokat vizsgálják meg és gyorsan intézkedjenek, nehogy a szerencsétlenül jártak meggyűlöljék a győzőket. Büntessék a marhák elhajtóit, veszenek véget a gyilkosságoknak, ítéljék meg a lopásokat, senkit sem menthet nemzetisége vagy a tisztése. Iparkodik elejét venni minden bajnak s ezért a pénzügyek kezelőjét (comes privatorum), akihez a provinciák adói is befolyanak, arra utasítja, hogy juttasson elegendő élelmet a kormányzónak, illetve a gótoknak, nehogy a sereg éhségtől kényszerítve megszegje a fegyelmet és fegyverrel gondoskodjék arról, amire szüksége van. De azért ő maga sem

képes elkerülni a rekvirálást, pl. akkor, mikor a gepidákat Venetián át Galliába rendelte (523). Adott ugyan minden vitéznek három solidust, hogy ahol elég fű van, megállapodjanak és maguknak élelmet vehessenek; de vezetőjük kötelessége, hogy ha valamelyiknek eltörik a kocsija vagy leromlik az állata, a (római) birtokosok vagyonából gondoskodják megfelelő cseréről. Így aztán csak írott malszt maradhatott az a rendelkezés, hogy a gótok felvonulás alkalmával fegyelmezetten viselkedjenek és ne pusztítsák el a rómaiak rétvzeit, valamint hogy nem érhetne el célját az a jóindulatú figyelmeztetés, hogy a gótok legyenek szeretettel a rómaiakhoz, kikkel birtokaik szomszédosak és a rómaiak szeressék a gótokat, akik megvédik é népes nemzetét teszik őket.

Pedig a rómaiak hálásak lehettek a gót királynak. Új virágzásnak indultak városaik, municipiumaik, hiszen a gót királynak még arra is volt gondja, hogy a római bíró ne legyen terhére a római városoknak s ezért legfeljebb háromnapos ellátásra tarthat igényt. Választhattak defensor civitatis, városvédőt, aki a kereskedelem ügyeit rendezze, míg a curator civitatis, a város gondnoka, a polgárság összes érdekeiről gondoskodik, fenntartja és védi a város régi jogait, szokásait és ellenőrzi az árak méltányos megállapítását.

A király, illetőleg az állam gondoskodásáért a polgárság adózni köteles. Ezt azonban nem valami rendben teljesítették, volt eset, hogy az adót el is sikkasztották. Theodorik (ill. utóda) elment a méltányosság szélső határáig, beleegyezett abba, hogy maguk a polgárok válasszanak megbizottakat, akik igazságosan állapítsák meg az adót, hiszen nem a jövedelem a fő, hanem hogy az alattvalók hozzá-

szokjanak a rendhez. A rómaiak csak bitorlónak tekintették a barbárt, aki pedig a barbártól is megkövetelte az adót, ha római nőt vett feleségül vagy másképen szerzett birtokot.

Igaz, hogy a rómaiak kegyeletes érzését súlyosan sértette, mikor ő maga rendelte el, hogy csak bontsák fel a sírokat és a gót főnök (saio) hivatalosan szedje le a sírokban található aranyat, ezüstöt, „mert szinte bűn volna otthagyni a halottaknak, amiből az élők élete fenntartható“. És ilyen rendelkezést bizonyára nem kellett ismételni.

Az ellentétek eszerint gótok és rómaiak között Theodorik minden jóakarata mellett sem szüntek meg, halála után pedig csakhamar teljes erővel tört ki, ennek eredménye pedig a byzanci politika közreműködésével a gótok pusztulása lett, épen a germán langobardok fegyverétől. Hasonló sorsra jutottak a Tiszától keletre lakó gepidák s a langobardok elköltözésével elvonult hazánk területéről a germán áradat.

A Duna-Tisza s a Kárpátok vidékét a Gondviselés turáni népeknek szánta.

IV. Turániak hazánkban a magyar honfoglalás előtt.

Mikor jöttek hazánk területére az első turániak. finn vagy turk fajtájúak voltak-e az elsők, milyen viszonyban voltak keleti fajrokonáikkal, műveltségüknek volt-e valami kapcsolata a mezopotámiai ős szumirokéval: csupa olyan kérdés, melyekre felelet ezidőszertől még egyáltalán nem adható.

Az őskor ethnographiája ez alkalommal teljesen kikapcsolódik, hipotéziseken túl ott egyébként sem

mehetnének. De már a Kr. e. első évezredben más a helyzet. Talán meglepő az állítás, hogy scythaszarmata csoportok már Kr. e. 700—400 táján laktak e hazában, de épen az ásatag emlékek kétségbevonhatatlanul igazolják ily turáni elemek ittlétét, amint ezt különben Reinecke Pál, Mahler Ede és mások is megállapították.

Hogy azután 400 után itt maradtak-e vagy visszaköltöztek keleten maradt fajtestvéreikhez, esetleg beolvadtak a kelta-dák áradatba, ismét megoldatlan kérdés.

Világosság e sötétségben csak akkor gyúl, mikor Krisztus születése táján a rómaiak kezdenek érdeklődni a mai magyar föld iránt. Ezidőben tűnnek föl a szarmata jazygok s ettől fogva szakadatlan sorban következnek itt a húnok, avarok, bolgárok, hogy mintegy előkészítsék a magyar honfoglalást és a Kárpátok övében belül egységes magyar állam és kultúra kialakulását.

*

Ami a 700—400 körül hazánkban tanyázó scythákról, magyarosan szittyákról ránk maradt, illetve a földből előkerült, nem épen sok, de jellemző. A zalamihályfai, somlyói, pilini (Nógrád), vattai, szihalmi (Borsod), sőt egyes bácskai, különösen pedig a szabolcsi, beregi leletek nyilvánvalóvá teszik, hogy ez időtájt olyan törzsek éltek itt, melyek sajátos dísz (cikk-cakkos, hullámos körvonal, indadísz, kettős kereszt-forma stb.) alkalmaztak edényeiken, dísz tárgyaikon; különösen kedvelték a szarvast, mint erről a szarvascsont-maradványok, meg különféle tárgyaikat díszítő szarvasmotívumok és domborművek tanuskodnak; halottjaiknak ren-

desen soros sírokat ástak és nem ritkán lovukkal együtt temették el őket. Csupa olyan vonás, mely élesen megkülönbözteti őket a többi ittlakó bronzkori és régi vaskori népektől: keltáktól, dákoktól, illyrektől. Amellett érdekes jelenség az is, hogy a hazai bronzmívesek a fokos baltáknak sajátos íves alakot adtak a tok szájánál — magyar baltának is nevezik — holott a nyugati népeknél, a keltáknál, illyreknél is, egyenes szélű a balta szája; az eltérés oka itt is bizonyára itt lakó más (turáni) népek sajátos ízlésében keresendő.

Nyelv és faj különböző fogalmak és az őskorra nézve valamely nyelv pontos megállapítására törekedni, teljesen meddő fáradságot jelentene. Így hát igazán mellékes kérdés, hogy e szittyák indogermán, esetleg éppen szláv nyelven beszéltek-e (bár ez egyébként egyáltalán nem valószínű). Szokások, életmód, ízlés, művészet ellenben elég bizonyítékot szolgáltat a turáni fajiság mellett, mely rokonságával keletre utal, ahonnan a Vereckei-hágón, mármarosai szorosokon át szivárogtak vagy zúdultak nyugat felé a turániak, úgy hogy Bereg, Ung, Szabolcs vidéke mintegy az összekötő híd az akkori magasfokú keleti műveltség felé, mely különben eredetében is, mint ősforrásra a szintén turáni szümirokra megy vissza.

A hazánkban ezidétt lakó ősturániak maguk sem voltak műveltség nélkül valók; bár elsősorban nomád, harcos életmódot folytattak, voltak közöttük némiképen megtelepedett csoportok is.

Hogy a mindennapi kenyérről gondoskodjanak, ásóval, kapával felásták, megművelték a földet; állatokat is tenyésztettek, különösen juhok és az állatok bőrét többféle La Tène-jellegű vasszerszámmal kidolgozták. Értettek az agyagművességhez, bár a fa-

zekaskorongot nem ismerték s edényeik egyszerűek, majdnem dísztelenek; dívott náluk a szövés-fonás, mint háziipar és értettek a bronzöntéshez, mint azt egy agyagolvasztókemencének előkerült töredéke, meg egy grafitos agyagból készült olvasztócsésze bizonyítja, melynek oldalára odatapadva maradt egy bronzrög. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mezőgazdaságuk, iparuk nem terjedt túl a házi szükséglet kielégítésén.

Mint a nomád életmód kedvelői, egy helyen aligha maradtak hosszabb ideig; díszes bronzsörögökkel ellátott kocsijaikon könnyen változtattak tanyát és — a csontvázakból következőleg — a lovaglásban is gyakorlottak lehettek, bár lovukon még nem volt sem nyereg, sem kengyel.

Bizonyára szerettek vadászni; szarvashoz más-képen aligha juthattak. Pedig a szarvas náluk szinte életszükséglet volt, hiszen a szarvasagancs adott anyagot legtöbb szerszámukhoz; ebből készült kapájuk, baltájuk, kalapácsuk, bőrfejtő áraik stb. legnagyobb része. Így könnyen föltehető, hogy a csodaszarvas gondolata már az ő fantáziájukat is foglalkoztatta, mikor bronzöntő meg ezüstmíves mestereiket a szarvasmotívum úgy megihlette, hogy készítményeiken vissza-visszatérnek a szarvasdíszre. Legszebb emléke ennek az az elektron (ezüsttel vegyített aranyból készült) szarvasszobor, mely egy előkelő scytha vitéznek a pajzsát ékesítette és Bella Lajos az idén télen találta meg Tápiószentmárton határában. A szobor kidolgozásának stílusa egészen világosan keletre, a Fekete-tenger vidékére utal, ahol a görög meg aturáni művészetnek mintegy találkozóhelye volt. A vadász mellől nem hiányozhatott a kutya sem, az embernek, pláne a nomádnak hűségese kísérője s egyszersmind mű-

vészetének — mint futó kutya alakja — szintén gyakori motívuma.

A vadászat mellett a harc volt a szittyá férfi öröme. Értettek a nyílazáshoz ők is, de közelharcban inkább különleges töröknek és fokosaiknak, meg buzogányaiknak vették hasznát. Talán még veszedelmesebb fegyverük volt a csatakasza, amely nem kiegyenesített arató kasza volt, hanem egyenesen harci célokra készült.

Mint igazi turániak, szerették a fényt, a pompát, legalább is az előkelők. Ujjukat gyűrűvel, ruhájukat ptykéekkel díszítették s a fémtükrök használata szintén a hiúság bizonyítéka. Szerették az aranyat és még inkább az ezüstöt ékszernek, edénynek, a ruhára ptykének, pedig egyébként inkább csontból meg bronzból készült a felszerelésük. (Érdekes, hogy csonteszközeik készítésére az állatoknak rendszerint csak a hallábát használták föl, ami bizonyára valami babonára megy vissza.) Minden valószínűség szerint nemcsak főzőedényül szolgáltak, hanem vallási szempontból (áldozati lakoma, halotti tor) is volt jelentőségük azoknak a bronz üstöknek, melyek díszesen ékítve, elég szép számban maradtak ránk.

E bronzüstök szolgáltak a halotti tor elkészítésére és mikor a húseledelt elfogyasztották a gyászolók, behajlítva a bronzlemezt, az üstöt a sírba tették. Mi volt ennek a jelentősége, pontosan nem tudjuk, de hogy fontosak voltak vallási szempontból, mutatják a szibériai sziklaképek, melyeken az üst, az eledel elkészítése és elfogyasztása ismételtlen meg van örökítve. Milyen volt a vallásuk: nehéz volna megmondani. Lehetett samanizmus, lehetett bálványimádás. Ez utóbbi mellett szólnának azok a kő ülőszobrok, melyek Brigetio (Ószőny) mellett

kerültek elő és kezdetleges kivitelükkel, (áldozó?) csészét vagy efféle tárgyat tartó alakjukkal a turáni vidékek hasonló bálványaival mutatnak egyezést. Vallási életük más elemére, a kardkultuszra mutat a daróci (Nagyküüllő vm.) lelet, ahol a földbe függélyesen leszurt kard körül mintegy 30 bronzbalta volt körben, szabályosan elhelyezve.

Halottaikat, különösen a főembereket, halálukban is megbecsülték. Nemcsak hogy a halott mellé a sírba tették drágaságait és különféle használati tárgyakat, esetleg lovát is, hanem nem ritkán a sír formája is impozáns. Valóságos dombok e kurgánok, mint pl. a gyomai (Békés vm.), melyben hatalmas, hántolatlan gerendákból összerótt sírkamra rejti a holttestet.

Érdekesen egészítené ki e miniatűr képet a történetírás atyja, az V. századi görög Herodotos, mikor a scythákról ír; de akkor a nagy szarmata síkságra, Oroszországba kellene mennünk. A mi szitytyáink zöme a Tiszaháton, meg Erdélyben élt, ahol Háromszék és Marosvásárhely vidéke adott elő eddig kétségtelenül tőlük származó emlékeket és hozzávehetjük még Szilágysomlyó vidékét. Ámde mindösszesen sem voltak nagy számban és a Dunántúlra valószínűleg csak egy-két kisebb töredék tévedt. Minden jel szerint különben sem éltek elzárkózva, hanem más ittlakó népekkel állandóan érintkezve, sőt keveredve. Meg kell tehát ezidőszerint ennyivel elégednünk. Herodotos adatai, leírásai lényegben úgyis előkerülnek hazánkban a későbbi turániaknál.

Sorrendben a scythák után a *szarmaták* lépnek föl legelőbb.

A szarmaták.

A szarmaták lényegben, sőt nyelvben is alig különböztek a scytháktól, hiszen mikor Mithridates pontusi király Kr. e. az első században a rómaiak ellen mozgósította a fél barbár világot, seregében a szarmaták között vannak említve a királyiak, akik azelőtt a szittyák közt szerepeltek, sőt Herodotos egyenesen azt mondja róluk, hogy a szarmaták scytha nyelven beszélnek, csak hibásan ejtik ki a scytha szókat.

Talán a scythák és szarmaták e nyelvi egyezése is oka annak, hogy nem tudjuk pontosan megállapítani, mikor léptek föl hazánkban először. Csak annyi tény, hogy megjelenésük valamely hadiválalattal kapcsolatos. Burvista dák fejedelem épen az ő erejükkel törte meg a kelták, különösen a bojok hatalmát és tette hatalmassá saját országát. Fővárosa is a szarmatákról kapta nevét: Sarmisegethusa (= szarmaták városa, ma Várhely, Hunyad vm-ben). Alighanem ők tették a nagy dák fejedelem testőrségét is. De épen erejüktől féltek Burvista utódai s azért a Duna-Tisza közére telepítették le a szarmata vitézeket, hogy itt hasznukat is lássák, t. i. nyugat felől védjék Dákországot a kelták ellen.

Így keletkezett a hazai szarmata uralom, mely azután századokon át fenntartotta magát. A római tartományok (Pannónia, Dácia) szomszédságában, a nyugati kultúra hatása alatt éltek, de bizonyára tovább ápolták az összeköttetést a nagy Szarmatasíkon, Déloroszországban maradt testvéreikkel, a sauromatákkal, úgy hogy mint Salamon Ferenc találóan mondja: ethnográfiai szempontból Scythia pusztái most már kétségtelenül a pannóniai Duna-ig terjeszkedtek.

Ámde e szarmata lakosság, mely később a dákokat a hegyekbe űzte s így a Nagyalföldet egészen megszállotta, egyáltalán nem volt egységes műveltség vagy szervezet szempontjából. Törzsekre oszolva éltek. Törzseik közt leghatalmasabbnak és legműveltebbnek a Bácskától északra lakó *jazygok* népe látszik, míg Bácskát a *limigansok* szállották meg. Szó van az *amicensisek* meg a *picensisek* törzséről, de közelebbi meghatározás nélkül.*

Az egyes törzsek kormányformáját nem ismerjük pontosan. A jazygokról tudjuk, hogy Commodus római császár királyt adott nekik s így csak következtethetjük, hogy királyuk vagy fejedelmük szokott lenni. A hún uralom bukása után egyszerre két szarmata „király” neve is előkerül (Babai és Beuca). De ebből is csak valamelyes monarchia létezése következik, mely talán csak a külfölddel szemben képviselte a népet és valami katonai hatalommal is rendelkezett, anélkül, hogy megállapíthatnók a király vagy királyok hatáskörét, az egyes kalandozó csapatok vezetőinek, a nép véneinek, bíráinak a központi hatalomhoz való viszonyát, pedig ezeknek némi önállósága, a nép életében éppen fontos kérdésekben (háború, béke) irányító szerepe mindenestre volt.

Az egyes törzseknek egymáshoz való viszonya sem világos. Véletlenül, a nagy szarmata-germán és római háború alkalmával értesülünk arról, hogy a *limigans* szarmaták alávetett rabszolgái voltak a jazygoknak (amit talán nem kell szószerint venni). De mikor a gótok megtámadták a jazygokat s ezek

* Egyesek indogermán népnek gondolják őket az alánokkal (válokkal) stb. együtt; ezzel szemben egész életmódjuk, ruházatuk turáni fajra mutat, a kaukázusi osszétok idekeverése pedig a kérdés eldöntésére éppen nem alkalmas.

a veszedelemben fegyvert adtak alattvalóik kezébe, ezek leverték ugyan a gótokat, de azután uraik ellen fordultak. A jazygok pedig megveretve inkább a germán victofalokhoz menekültek, csakhogy ne előbbi rabszolgáiknak kelljen hódolniok. A rómaiak ugyan kibékítették az ellenséges feleket, de elég bizonyíték ez arra, hogy a szarmatáknál hiába keresünk egységes népet, melynek közös céljai és hagyományai volnának.

Legfeljebb a hadakozás az, mely ideig-óráig egyesíti a széthúzó, nem egyszer egymás ellen életre-halálra harcoló törzseket, de az is inkább csak idegen érdekek szolgálatában. (Szomorú kezdetül a későbbi turániak közös tragikus sorsának mind a pártoskodásban, mind az öncélúság hiányában!) Így juttatták hatalomra először a dákokat, akik ellen később a rómaiak használták fel őket. Majd a germán quádokkal kötnek fegyverbarátságot és mint elválhatatlan társaik a kalandozásokban, a római birodalom fegyvereitől szenvednek irtózatosszerű veszteségeket, úgyhogy ezóta alig hallani róluk hírt, pedig még az avar uralom idején is itt voltak a régen félelmetes nép romjai. A feladat, melyre vállalkoztak, roppant nagy volt: a római birodalommal akkor még barbár nép nem vehette föl eredményesen a harcot. De a népvándorlás előkészítését, a római dunai limes megbontását százados harcokkal, szívós kitartással elvégezték. Nem csoda, hogy a faltörő kos szerepében összeroppant a római író szerint is valamikor híres és hatalmas nép.

Mert a szarmata igazi harcos nép volt. Ahogyan Traianus meg Antoninus oszlopának domborművein megörökítették őket: akár bő ingben-gatyában járó gyalogosok, akár testhez álló kabátba, nadrágba öltözött lovasok voltak, egyképen vért fedte

őket. A gyalogoson hosszú ingforma, csipkézett szélű bőrvért volt, a lovast és lovát valószínűleg szövetre varrt szarupikkelyek védték tetőtől talpig. A fej védelmére børsisak vagy inkább süveg szolgált és — bár a képeken nem látható, de egykorú írásból ismeretes — pajzsuk is volt. A védelmi fegyverek mellett voltak a támadók; ahány jazygot ábrázolnak, egynek a kezéből sem hiányzik az íjj, mellyel mesterien tudtak bánni; a lovon megfordulva is könnyen nyilaztak, noha sem nyeret, sem kengyelt nem használtak. Oldalukra kötve hordtak ugyan valami rövid, inkább késforma kardot, de ennél több hasznát vették hosszú lándzsájuknak, melynek végét olykor kis zászló ékesítette; és bizonyára bevált a csatakasza, melyet a római ember alabárdnak nézett.

Igazi erőt természetesen nem annyira a fegyver, mint inkább a harcias jellem ad; a szarmata katona volt testestől-lelkestől.

Tulajdonképen nem értettek a nyílt csatához, sem a várostromhoz. Igazi elemük a kalandozás, a portyázás. A római Ammianus Marcellinus pl. alig tud kifogyni a panaszból, hogy ehhez mennyire értettek. Jóllehet, a Duna is védte a római határt, hirtelen megrohanással meglepték a mit sem sejtő lakosságot, pl. aratás idején. Ami elhurcolható volt, elvitték, a lakosságot elhajtották rabszolgának; csak egyetlen békekötés alkalmával 150.000 hadifoglyot adtak vissza a rómaiaknak. De nem is csoda; 261-ben pl. a gótok társaságában elfoglalják Illyricumot, Thráciát és egészen Thessalonikéig (Szaloniki) nyomultak előre.

A jól sikerült kalandok után eltűntek, mintha a föld nyelte el őket. Gyors és könnyű paripáikon nagy térségeken száguldanak végig és mindegyik

kantárszáron is vezet egy, esetleg két lovat, hogy cseréléssel is biztosítsák a kicsiny, de szívós lovak gyorsaságát.

E kalandozó, szegénylegény-életet élő vitézekben azonban van nem egy lovagias vonás. Amikor a rómaiak hatalmas sereggel vonultak föl a limigans szarmaták ellen, hogy megbosszulják pannóniai betöréseiket, a szarmaták először is visszavonultak országukba, hol a folyók és óriási mocsarak természetes és földszáncok mesterséges védőrendszere mögött, szinte biztonságban voltak. A császár felszólítására azonban kivonultak, sőt átkeltek a Dunán, mint az egykorú megjegyzi: „a természetükben levő göggel“. A tárgyalás alatt „dacosan álltak ott, látszott rajtuk, hogy nem fognak elfogadni mindenféle föltételt“. Nemsokára csatára is került a sor.

A szarmaták tömött sorokban, szorosra összehívott csatarendben támadtak „éktelen lármával“. Hajthatatlan daccal küzdöttek a római túlerő ellen és borzalmas üvöltésével a haldokló is azt mutatta, hogy nem a halál fáj nekik, hanem az ellenség diadala. A sebesültek jajszó nélkül viselték el kínjaikat és nem akadt egy sem, ki kegyelmet kért vagy gyors halálért esdekelt volna vagy elhajította volna fegyverét. Ellenkezőleg. A földre terítve sem bocsátották ki kezükből fegyverüket és kisebb szégyennek tartották mások ereje által, mint saját öntudatuk elítélő szava által legyőzteni.

Így ír róluk az ellenség, a római Ammianus Marcellinus, aki persze szilaj természetnek, velük született gögnek és elbizakodottságnak mondja a leírt tulajdonságokat, melyek különben szerinte is egyformán jellemezték a szabad szarmatákat s a nekik hódoló törzseket.

A másik panasz ellenük a kétszínűség vádja.

Nem is minden alap nélkül. Jellemző adatokat erre is a római háborúk alkalmából kapunk.

Amikor a rómaiak meg akarván torolni a sok kalandozást, betörték a szarmata földre, a jazygok először béketárgyalásokat kezdtek. De ezalatt hármas rendbe állított csapataikat úgy helyezik el, hogy az ellenséget törbe csalják. Ha a rómaiak nem elég óvatosak, úgy támadják meg őket, hogy fegyverüket sem használhatják, de el sem menekülhetnek. A cselvetés nem sikerül, mire úttalan utakon eltűnnek. De nemsokára ismét előkerülnek, mintha csatára készülének. Ehelyett azonban vezérük, egy királyi herceg, megpillantván Constantius császárt, eldobja fegyverét, pajzsát és dárdáját, a földre borul és példáját követi az egész sereg. Azután térden állva kér kegyelmet a császártól, aki meg is bocsát a népnek és királyt ad nekik, aki hűségével és ügyességével csakugyan megfelelt a beléhelyezett bizalomnak.

A limigans szarmaták hasonlóképen „cselt, fegyvert és könyörgést tartottak készen“, végül is hajlandók voltak meghódolni. A császár hívására előjöttek védett hazájukból, de abba már nem akartak belenyugodni, hogy hazájukból más helyre költözzenek. A császár erre körülvette seregüket és halomra ölette a szarmatákat. A római katonák nemcsak a csatában nem adtak kegyelmet — amit különben nem is kértek a szarmaták — hanem áttörték a Dunán, elpusztították a felkutatott szarmata telepeket és kardélre hányták a lakosságot. Így az amicensisek törzsét majdnem egészen kiirtották, a picensisek minden oldalról fenyegetve, a vének tanácsára meghódoltak, újra elismerték uraiknak a jazygokat, sőt el is költöztek régi otthonukból a rómaiak által kijelölt új helyre.

De egy év múlva már visszatértek és újra kezd-

ték kalandozásait épen télvíz idején, mikor a Duna befagvott s a rómaiak a hidegtől is sokat szenvedtek. Amikor a császár követei útján felelősségre vonta őket, azt felelik, hogy ők mindenre készek, adót is fizetnek és ellaknak bárhol, csak azt kéri a császártól, hogy átkelhessenek a folyón és igazolhassák magukat. A császár ebbe beleegyezik, sőt egy emelvényt készített, hogy a kiengesztelődés alkalmából arról ő maga beszéljen a szarmatákhoz. De alig foglalja el ott a helyét, mikor az egyik szarmata csizmáját a császárra hajítja és harsány „Marha, marha“ csatakiáltással feléje rohan. Példáját követi az egész sereg és hirtelen magasra emelve zászlóikat, karddal és csatakaszával neki rontanak az emelvénynek. A császár elmenekült, de aki útba állt, letiporták s a császári trónust is kézre kerítették.

Végeredményben ekkor is vereséget szenvedtek a légióktól, de azért erejük meg nem tört. A rómaiaknak nem sokkal utóbb újra hadakozniok kell ellenök: két légiót szét is vernek. Igaz, hogy nem várták meg, míg a rómaiaknak megadták a harcra hívó kürtjelet — mint a római író méltatlankodva megjegyzi. Egyébként a nyílt csatákat rendszeresen elveszítik, de csapatjaik újra meg újra összeverődnek és vitéz ellenállást fejtenek ki. Mivel azonban sehogy sem tudták áttörni a római csatasort, sok hiábavaló kísérlet után megbékéltek. Ezóta békén is maradtak.

A szívós kitartású harcias népnek ekkor is csak egy része telepedett meg. Sokan, talán a legtöbben, folytatták a nomád életet (Jazyges Metanastae = vándorló jazygok) és természetesen értékes segédcapatai lettek a húnoknak, mikor a Duna-Tisza vidéke ezek hatalmába került.

A letelepedettek már nem sátorban, szekereken éltek, hanem állandó telepeket alkottak. De ezek természetesen nagyon különböző fejlettséget mutattak. Szegényes, könnyű szalmakunyhók mellett voltak erős gerendákból összerótt házaik, de mind csak fából. Valószínűleg ebből következtetik, hogy Attila fapalotáit is szarmaták építették; és tegyük hozzá: aligha alaptalanul.

Kik voltak mestereik e téren, nem állapíthatjuk meg: csak annyi tény, hogy a rómaiakkal sűrűn érintkeztek s így hatásuk bizonyára volt rájuk. A rómaiak a III—IV. században hídfőket, burgusokat építettek a Duna szarmata oldalán is, mint Contra-Aquincum, Vicentia, Quadriburgium stb., kereskedők, iparosok is áttelepedtek a szarmaták földjére, kiknek városjellegű telepei ott alakultak, ahol a két római provincia, Pannónia és Dácia egymással közlekedhetett. Ebből következik, hogy kereskedelmi utak szeltek át az országot. Így helyezhető a Ptolemaeus térképén látható *Partiscon* talán Szeged vidékére, míg az északabra fekvő *Pession* esetleg Nagykőrösnek felel meg, ahol csakugyan előkerültek egy szarmata földvár maradványai. *Kandakon* vagy *Kandanon* Monor—Nagykátá vagy inkább Abony irányába esik, *Parka* talán Turának, *Trisson* úgy Gyöngyösnek felelne meg, ahol sok szarmatajellegű leletre bukkantak. *Abieta*, *Bormanon*, *Uskenon* valahol a Vác—Ipoly-folyó vonalán feküdhettek.

Ezek sem római értelemben vett városok voltak és a szarmata-quád háború befejezése után Commodus részben épen azért nem kapcsolta Sarmatiát a birodalomhoz, mert nem volt itt kő, melyből utat, házat építhettek volna és a futóhomokos, másutt meg rengeteg mocsarakkal elöntött vidéken

téglaégetésre sem igen gondolhattak. Megelégedtek hát azzal, hogy a szarmatákat eltiltották a dunai hajózástól, sőt széles sávot a parton is üresen kellett hagyniok, hogy megnehezítsék betöréseiket, azután újra bevonták őket a római érdekkörbe, mint annak idején Traianus tette a dák háborúk alkalmával.

A római szövetség egyik jelensége volt, hogy római mesteremberek telepedtek közjük s a szarmaták alighanem épen római katonai mérnökök felhasználásával építették meg az ú. n. római sáncok egy részét.

E sáncok egy csoportja a dákok ellen készült s a rómaiaknak épen itt lehetett nagyobb szerepük. A Tiszán áttörve, a szarmaták eljutottak a Karas folyó mellékéig. Itt a dákok erődítményeivel szemben hármasszoros védelmi vonalat építettek, még pedig úgy, hogy a gerebenci várcsoport északi erődítménye két római castrum volt. Innen Temesvár—Lippa irányában húzódott a hatalmas földsánc, melyet közbe-közbe erős földvárak és kisebb castellumok biztosítottak ellenséges megrohanások ellen.

Mivel a szarmaták nem voltak épen mintaképei a szövetségi hűségnek, ők is bizalmatlanok voltak szövetségeseikkel szemben. Ezért északnyugaton a quádok ellen készült mindjárt kettős védelmi vonal, az ú. n. Ördögárok, mely a babonás szlávoktól vette a nevét (csertovszki jarek). A külső Vác—Eger irányában húzódott, a belső Dunakeszi—Alagtól a Tisza áradásos területéig, úgy Tiszaföldvárig haladt. (A jelenlegi viszonyok lehetetlenné teszik a Garam és az Ipoly mentén épített hasonló védőművek megvizsgálását s így egyelőre fenn kell tartani azt a nézetet, hogy ezeket a quádok építették

a szarmatákkal szemben, akik hosszabb ideig a rómaiak szövetségesei voltak; bár germán népeknél hasonló építményekre nem akad analogia.)

Ezeknél sokkal bonyolultabb az a várrendszer, mely a bácskai „római sáncokban“ mutatható ki. E sáncok a limigans szarmatákat védték nyugat felé a kelták, majd a rómaiak ellen, délen és keleten régebben a dákok, később a rómaiak ellen, északon egykori uraikkal, a jazygokkal szemben. Míg a Csörszárok helyenkint 6 és fél méter mély, a bácskai sáncoknál nincs ekkora mélység, ehelyett a sánc valósággal faljellegű, pláne a váraknál, amilyen pl. a hatalmas Bácsföldvár vagy északabbra a nagykőrösi vár.

De amint a rendszerint kerek földvárak egyik főerőssége a vízzel telt széles árok volt, úgy az egész ország természetes védelmet nyert a Duna meg a Tisza áradásos területei által, ahol a sűrű fűzfabozót között csak a beñnszülött ismerhette a járást. Sőt Bácskában akkoriban több hatalmas folyó is volt, természetesen elsősorban a Tisza kiágazásai, bár talán a mesterséges készítés sem volna épen lehetetlenség, legalább részben. Ezeknek ma már csak száraz folyómedrek őrzik az emlékét ideig-óráig, meg egyes régi írók följegyzései, melyek Parthiscusról, Drékonról, Tigráról, Tiphesáról stb. szólnak s így a tájékozódást pl. Priscos rétor útjánál inkább megnehezítik, mint elősegítik. Akkoriban tehát valóságos útvesztő lehetett itt, ahol hol lovon, hol gyalog, hol csónakon, dereglyén lehetett csak áthatolni.

E hatalmas védelmi rendszer, mely bizonyos mértékben a római limesre,* illetve a kínai falra

* Merésznek látszik, de talán nem egészen alaptalan, hogy a rómaiak a limes gondolatát épen a szarmatáktól vették

emlékeztet, a szarmaták egyik legjelentősebb emléke. Ezzel egyúttal az is meg van állapítva, hogy a földvárak, az ú. n. grádok, nem a szlávok alkotásai, hanem turániak alkotóerejének bizonyítékai.* Ezekről védve maradtak meg századokon át a déli vidékeken, ahol a népvándorlás viharai kevésbé érték őket. És itt fejtették ki békés munkásságukat. Pedig az sem megvetendő.

Egyik legfőbb foglalkozásuk természetesen a halászat volt, hiszen a Duna-Tisza halbőségét csak előmozdította a rengeteg áradásos terület. A halászhoz csónak, dereglye is kellett, melyet a szarmata hajóácsok egyéni ízléssel csináltak, mert első pillantásra meg lehetett különböztetni a római vízi járművektől. Amikor ugyanis a rómaiak be akartak hatolni a limigans szarmaták országába, szarmata módra épített csónakokkal indultak meg; cselük azután sikerült is.

Foglalkoztak azután földműveléssel és minden valószínűség amellett szól, hogy a mai acélos, nagy sikértartalmú magyar búza ő általuk — ha ugyan nem már a scythák útján — került ide a turáni síkságról.

Asszonyaik a szövés-fonásban jeleskedtek. Legelőbb alig kerül elő női sír, melyben nem volna

át. Sajátszerű ugyanis, hogy a római határok biztosítására ilyen építmény csak Kr. u. kezdődik. (A germán limes, a Vallum Hadriani.) A limes szó a latinban nem is jelentett határt, határerődítést, hanem átjáró utat, csak Tiberius császár idejében kezdődik ilyen értelmű használata. Marcus Aurelius is hadakozott a jazygokkal és ez utóbbi épen Britanniába telepített 5500 jazygot.

* Nem egészen világos ugyanis, hogy a scytháknak nem volt-e részük a bácskai erődítmények építésében. Egyes részletek kora, úgy látszik, már a Kr. sz. előtti időre megy vissza.

agyagból vagy csontból készült orsógomb. Valószínűleg ők készítették a vászonneműeken kívül a nevezetesebbeket, melyből felsőruháik készültek. Lábuikon csizmát, illetve sarut viseltek; ennek megerősítésére szolgálhatott az az ezüstcsat, mely egyik sírban a halott lábán találtatott.

A sírok tanúsága szerint nagyon különböző volt az egyes telepek gazdasági állapota. De még így is feltűnő, hogy igen sokszor a férfiaknál nagyobb hajlandóság látszik a luxusra, mint a nőknél, akik nem ritkán igen szegényes sírmelléklettel vannak ellátva. De lehet, hogy ez talán alárendelt társadalmi helyzetükre utal; tényleg, nőkről sehol sincs szó. Ékszereik azért nekik is voltak; gyűrű, karperec, fülbevaló, hengeralakú színes gyöngyökből, üvegből készült nyakfüzerek.

A férfiak hosszú haját, bajuszt viseltek, de szakállukat borotválták s az ékszereket sem vetették meg.

A szármaták szerepe a kereskedelem szempontjából sem jelentéktelen. Betelepedésük a Duna-Tisza vidékére új irányt adott az európai kereskedelemnek, amennyiben ezzel megszakadtak a hazánkon átvonuló észak-déli kapcsolatok s ehelyett a keletnyugati vonatkozások léptek előtérbe. Érdekes bizonyítéka ennek a borostyán eltűnése a hazai forgalomból.

Kerámiájuk eléggé kezdetleges; csak nehezen honosodik meg náluk a fazekaskorong és néhány római forma, pl. amphora. De jellegzetes alakjuk díszítésük (hullámvonalas ornamentika stb.) a római módra készített edényeken is azonnal szembe-tűnő. Sőt egy kecskeméti (gátéri) edényen szármata írásnak mondott jegyeket is konstatálhatunk, csak hogy ezek ez idő szerint még megfejtésre várnak.

Kulturális szempontból a szarmaták mégsem jutottak nagyobb jelentőségre. Négyfelé is folyton hadakozni, sok volt az ő aránylag sem nagy csoportjaiknak. Erejüket a háborúkon kívül gyöngítették a telepítések is. Marcus Aurelius 5500 szarmata vitézt Britanniába küldött, a IV. században pedig többek között Pannóniába történtek hatalmas telepítések, pl. Keszthely (Mogentianae) vidékére, ahol a római környezetben is megtartották nemzeti sajátságait.

Így érte őket a húnok megjelenése. Ezek uraik lettek, nevük csak itt-ott tűnik elő mellettük, ámde a húnok üstökösjellegű szereplése után újra előkerülnek, talán még erősebben, mint azelőtt, mit sem veszítve harcias természetükből, pedig egy részük Dácia Ripensisbe (Szófia környéke) telepedett. Együtt vannak az avarokkal is, úgy látszik, teljesen egybeolvadva velük. Ez időtől azonban végleg megszűnik a nevük említése.

Pedig majdnem négy évszázadon át ugyancsak mozgalmas szerepet töltöttek be hazánk történetében.

A húnok.

Alig van nép, melynek neve a rómain és görögön kívül ismertebb lenne, mint a húnoké. Művészek és írók fantáziáját is remek alkotásokra ihlették, noha az egykorúak legnagyobb részt a réműlettől elvakítva, ijesztő torzalakoknak, kétlábú állatoknak ördögök és boszorkányok fiainak nézték vagy inkább képzeltek őket.

Nem sokat tudunk róluk, hiszen véletlennek, aránylag csekély fontosságú görög követjárásnak köszönhetjük legbecsesebb forrásunkat: Priscos rhétor útjának leírását. Ammianus Marcellinus, aki

pedig még legtöbbit ír róluk, még csak azt sem mondja meg, honnan valók, milyen nyelvűek voltak.

Csak azt látjuk, hogy 375-ben jelennek meg a Volgánál és néhány év múlva már az Aldunáig terjed a hatalmuk, sőt nyomaik hazánkban is föllelhetők. (380—383 k.) 400 táján Itáliában meg a Balkánon járnak, mint a rómaiak szövetségesei, sőt megmentői a hatalmas germán támadásokkal szemben: négy évtized múlva pedig az egész germán, turáni és szláv világ urai, akiknek adót fizet mindkét római birodalom.

Ekkora sikerek csak rendkívüli harci és politikai kiválóságok mellett lehetségesek.

A hűnt messze ellenségei fölé emelte, hogy nemzeti serege volt, melyben minden fegyverfogható férfi hivatásos katona — szemben a római zsoldos csapatokkal — másrészt taktikai és sztratégiai szempontból képzett, egységes fegyverzetű csapatok voltak, holott a germán csak tömeget adott s a szláv kerülte a nyílt harcot. És a hún lovasoknak újabb nagy előnyt jelentett a kengyel használata, mely általuk terjed el Európaszerte.

A kengyel használata magyarázza, hogy szinte odanőttek a lóhoz. Ammianus szerint minden hún éjjel-nappal lóháton van; így tanácskozik a közügyekről, így vásárol és árul, eszik és iszik, sőt paripája keskeny nyakára dőlve oly mélyen alszik, hogy álmodik is.

Kitünő harcosok. Rút, de kitartó lovaiknak köszönhetik szertelen gyorsaságukat, mellyel úgy meglepik az ellenséget, hogy ez észre sem veszi, mikor már valamely sáncot ostromolnak vagy egy tábornot fosztogatnak. Mozdulataik fürgék és ki nem számíthatók. Csatában ékalakú tömegekben támadnak,

egyszerre szétrebbenek, aztán hirtelen újult erővel, látszólag rendezetlen tömegekben különféle pontokon csapnak az ellenségre, nagy vérengzést okozva. A harcot távolról kezdik éles, csonthegyű nyilakkal, azután harsány csatakiáltásokkal előre száguldanak és a kézitusában magukat nem kímélve, könnyű karddal küzdenek. Veszedelmes fegyverük a pánya is, melyet oly ügyesen kezelnek, hogy az ellenség kapálózás közben csak egyre jobban belebonyolódik és teljesen harcképtelen lesz.

Kisded koruktól fogva megszokták a hideg, meleg, éhség és szomjúság elviselését, ételben-italban amúgy is igénytelenek, edzett, alacsony, de vállasmelles emberek, csak a gyalogharcra alkalmatlanok. A fiatalság szégyennek is tartja a gyalogjárást, ezzel szemben lovasharcra a sokféle gyakorlat mindenkit ügyes harcosná képez ki. Örülnek a veszélynek és a háborúnak; boldognak tartják, aki csatában esett el, mert akik megvénülnek és természetes halállal halnak meg, mint elfajultakat és gyávákat gúnyolják.

Az egykorú Ammianus e majdnem szószerinti leírása eléggé jellemzi a húnok harci értékét; s ehhez kell még vennünk az élesesű politikai érzéket, melynek legkiválóbb képviselője Attila, a hún nemzeti vonások ideális megszemélyesítője.

Magá Ammianus is elismeri, hogy a húnok éles ésszel tudnak következtetni. Igaz, hogy őket is megbizhatatlanoknak, állhatatlanoknak mondja, akik sokszor egyugyanazon napon majd elszakadnak szövetségeseiktől anélkül, hogy valaki okot adott volna rá, majd meg kibékülnek anélkül, hogy valaki engesztelte volna őket. Ámde ez a görög szempontja, aki azt szerette volna, hogy minden az ő

érdekük szerint igazodjék, a hún pedig ép ellenkezőleg, öncélú politikát folytatott; így persze véleményüket — a ravasz görög diplomáciával szemben -- könnyen kellett változtatniok.

A közügyek tárgyalásán pontosan megjelennek, amikor tanácskozás van hirdetve s előljárókat olyanokból választanak, akik hosszú haditapasztalat útján kitűntek. Nem királyok szigorú parancsa hajtja őket, hanem beérik törzsfőik alkalmi vezetésével és így rontanak keresztül mindenben, ami útjukba kerül. Számos győzelmükkel lassankint legyőngítették a szomszéd nemzeteket és saját nevük alatt magukba olvasztották őket, de azért a legyőzöttekkel méltányosan bántak; a gótok fölött pl. a húnok választásából ugyan, de nemzeti főnök uralkodott. És valóságos dicshimnusz zeng a húnna vált görög kereskedő a húnok igazságosságáról, mintaszerű állami rendjéről, mikor Priscos kérdőre vonta nemzete elhagyása miatt.

Amikor nem is egy egykorú ellenséges író ilyen jellemzést ad a húnok politikai érzékéről, igazán érthető, hogy népük világalomra jut, ha olyan vezére akad, mint Attila.

Attilának talán legfontosabb cselekedete, hogy a különböző főnököket, köztük saját rokonait is, csellel és erőszakkal, esetleg szépszerével félretolván, az egész hún nemzetet egyesítette s így erejét megsokszorozta. Csak ezután vált lehetővé a barbár germán (és szláv) világ egyesítése a maga uralma alatt és csak így vált lehetővé a még mindig hatalmas kettős római birodalom megtörése, a limes erődítményvonalának elpusztítása s ezzel a népvándorlás nyers energiáinak diadalra juttatása. Valóban övé volt az „Isten kardja“, mellyel széles utat vágott a barbár népeknek, de eltört íjj lett, amelyet

a byzanci császár látott álmában Attila halálakor, mihelyt e világtörténelmi hivatását befejezte.

A hún nép ugyanis — hogy úgy szóljak — igazi ázsiai nép maradt mindvégig, törzseik javarésze nem is lakott nálunk a Duna-Tisza mellékén, hiszen a IV. század végén is úgy éltek, hogy nem volt hazájuk, mert másutt születtek, másutt nevelkedtek, éltek és meghaltak. Igazi nomád nép, mely úgy kerüli a házakat, mintha sírok volnának. Attilának ugyan volt palotája, nem is egy, de csak fából és arról sincs sehol mondva, hogy húnok építették volna, hanem germánokban vagy még valószínűbben szarmaták között kell keresnünk építőmestereiket, míg a kőfürdőt egyenesen római ember készítette. Attila nagyszerű lakomája hasonlóképen nem egészen a hún életmód megnyilatkozása. A finom konyha, kis asztalkák odaállítása, az énekesek szerepeltetése valójában római szokás, a pontos helykijelölés, a lakoma egész rendje, a trónkerevet, a függönyök és fátylak Byzancra mutatnak és a pohárnokos ivások germánokra emlékeztetnek; ellenben igazi keleti szokás az udvari bolond mókázása és még inkább az a kedves vonás, mikor Attilát étellel-itallal kínálja meg egyik hún főember felesége, mikor útjában lóháton elmegy a házuk előtt. Attila udvarában különben egyformán járta a hún, germán és latin szó és a hún király valóságos atyja mind a húnoknak, mind a hódoló germánoknak. Szigorú fegyelmet tart ugyan s keresztre feszítteti a hún szökevényt, még ha előkelő család tagja is, de viszont szívesen látja, sőt gondja van rá, hogy alattvaló főemberei és a hódoló törzsfők, fejedelmek bőséges zsákmányhoz, hadisarchoz („ajándékok“) jussanak, úgyhogy a germán fejedelmek nyíltan vallják, hogy Attila mellett szolgálni, igazi öröm.

De maga Attila is nem egyszer mondotta, hogy az ő alattvalói valósággal olyanok, mint a római császárok. Ő maga szinte tüntet egyszerűségével: fapohárból iszik, fatányérból eszik, de lakomáján arany-ezüstedények, tálak, serlegek csillognak s főembereinek ruhája, fegyvere csupa dísz és drágaság.

És e fényes civilizáció nemcsak Attila nagyszerű egyéniségének a keretdíze, a húnok tömegei sem állottak távol tőle. Bár bizonytalán nagy teher-tétel, hogy az íráshoz általában nem értettek, hanem minden ügyet emlékezetből intéztek és mondtak el, még a külpolitikában is. (Attila persze itt is kivétel, neki vannak római íródeákjai.)

A szellemi élet egyik fokmérőjét, vallásukat, Ammianus nagyon lekicsinyli, mikor azt mondja róluk, hogy vallásról, erkölcsről fogalmuk sincs. Nem is úgy érti, mert csakhamar megmagyarázza, hogy szót nem tartóknak akarja őket mondani, meg hogy nincs náluk templom vagy szentély. Ellenben bár bár szokás szerint meztelen kardot ásnak a földbe s azt Marsként (Hadúr) nagy tiszteletben tartják, mert őt tekintik a birodalom védőszellemének. Ez magyarázza Attila örömet is, mikor a pásztor elhozza neki a „Hadisten kardját“. Előkerül náluk a csodaszarvas gondolata is. Vallási életük azonban bizonyosan nem emelkedett a samanizmuson túl. A marnei (catalaunumi) csata előtt Attila megkérdezte a jövődőt. Bűvészek jöttek elő, kik varázsbotjukkal a holtak szellemeit idézgették, mígnem az örült forgásban kimerülve összeestek; a hún tál-tosok az állatok elégetett lapockacsontjainak repedéseiből jósoltak. De Ammianus is följegyzi, hogy a jövődőt különös módon tudakolják: egyenes fűzfavesszőket csomóba kötnek, azután meghatározott

időben titokzatos ráolvasásokkal szétszedik és a jövendőt „világosan“ kiolvassák.

Nem tulságosan kedvező színben tünteti föl magát Attilát sem feleségeinek nagy száma, bár viszont nem tudunk semmit ezeknek egymáshoz való viszonyáról; a családi érzés sekélyességét mutatja különben az a jelenet is, mikor Priscos jelenlétében, a nagy lakoma közben Attila mit sem gondol fiaira, csak egyet becéz kissé.

Ez a lakoma különben megismertet bennünket a húnok mulatásával. Bizony lerészegedtek rajta a hún vitézek, akik rendesen különben sem ittak bort, hanem pannón medost és kamost, melyet árpából készítettek. Az italról egyébként sem feledkeztek meg. Bizonyítják ezt a ránk maradt palackok, butykosok, különösen pedig azok a sajtászerű agyagkulacsok, melyeknek elől homorú, hátul erősen kiemelkedő alakja a mellett tanuskodik, hogy alighanem bőrből vagy fából készült mintáikat hátukra erősítve útra is magukkal hordták. Ezért a madzag számára kis fülekkel vagy lyukakkal is el látták. Jókedvükben énekeltek, ahogyan Attilát is hún énekekkel ünnepelték a hún leányok, mikor megérkezett székhelyére és dicsőítő énekekkel gyászolták, mikor ki volt terítve, sőt szólt az ének és kürt a marnei csata után is egész éjjel, mikor pedig a félvilág sorsa dőlt el.

Valóságos török életmódra vall e néhány vonás és talán még inkább megnyilatkozik ez az udvartól távol álló, távol élő köznépnél.

Mint ernyős szekereken vándorló nép, elsősorban állattenyésztéssel foglalkoznak és főként a lótenyésztésre fordítanak nagy gondot. Aki nem bír fegyvert fogni, otthon foglalkozik. Házilag csinálják ruháikat, nyárra vászonból lobogós ingnek-ga-

tyának, télen állati bőrből prémes bundának, subának. Ruházatukhoz tartozik még a dolmány, nadrágról ellenben nincs említés az egykorúaknál. Lábukon csizma volt, mely azonban — mint házi készítmény — soknál kevésbé illett a lábra, úgy hogy akadályozta a gyalogjárást; fejükön karimásan fölhajtott prémes süveget viseltek. (Jellemző különben, hogy a hún viselet a byzanci császári udvarban is divatba jött, sőt hún módra hajukat is rövidre nyirták a görög fiatal urak.)

Ruháikat — bizonyára csak az ingről-gatyáról értendő — szépen kihimezték, de egyébként is egészen újszerű divat szerint készítették. Náluk nem fibula tartja össze a ruhát, hanem csatok és gombok; a kabát elől hasítva és gombolva van és még azonfelül öv tartja össze. A leletekből sűrűn kerül elő a keleti, indiai gránát, a díszes boglár, a körkörös dísz fém- és csonttárgyakon, a lovaknak díszes szerszámai szügyelővel, farmatringgal és különösen fontos, hogy a rekeszes díszítés már ekkor megjelenik. Nem kisebbet jelent ez a keleti hatások szempontjából, minthogy a germánoknál, különösen a gótoknál jelentkező rekeszes, gránátbetétes dísz az ékszereken legalább elemeiben ismét csak turáni gondolatra és ízlésre megy vissza. Igen jellemző különben a női nagy fülbevalók biztosítására használt hosszú, finom lánc, mely a haj segítségével kissé felhúzta a függőket, nehogy a fület nagyon megterheljék. A művészet és iparművészet másik tényezője a nyugati, római hatás. Az áttört díszet a római művész alkalmazta, de a turáni ízlés ezt is fejlesztette, mikor igazi kolorisztikus felfogással sötét alapra helyezte és Riegl épen ebből származtatja a későbbi gránátbetétes és zománcozott kivitelű ékszereket. Az asszonyok értettek

a szőnyegszövéshez is. Amikor Priscos Kréka királynéhez megy, a királyasszony cselédeivel épen ilyen színes fonalak szövésével foglalkozott. Szó van hosszú finom fátylacról és keleten emlegetik a hún függönyt, amilyen Attila nyoszolyáján is volt. Kellett lenni kereskedőknek is, hiszen Attila épen egy határszéli városban történt verekedést használ fel ürügyül a byzanciak megtámadására és Attila fiai a császártól mint fontos és szükséges dolgot kívánják azt a jogot, hogy embereik megjelenhessenek a római városok vásárain.

Nagyobb hatással azonban nem voltak a húnok a magyar föld művelődésének történetére. Hiányzott ehhez az idő. Egy félszázadnál többre alig tehető uralmuk tartama, kisebb csoportjaiknak pedig általános hatást kifejteni nem volt módjukban.

Egyébként is a turáni átok, a pártoskodás náluk sem volt ismeretlen fogalom. Volt eset, hogy a byzanci vezér a harctéren vesztegette meg a hún sereg nagy részét, úgy hogy a húnok vezére csak nagy bajjal tudott megmenekülni. Egy csomó, egymástól távol lakó törzsre voltak úgyis oszolva, amilyenek az utrigur (otuzugor), kutrigur (tokuzugor), akatzir, szabir, nem is szólva a királyi és egyéb szkythákról, ugorokról stb. De hiszen magánál Attila népénél is négy királyt ismerünk egyszerre. Nem csoda tehát, hogy Attila halálával felbomlott az összetartó kapocs és a hún nemzet darabokra oszlott és mihelyt megszűnt az egység, szertefoszlott a hún nagyság és dicsőség.

Szomorú volt a nagy király temetése, bármily fényessé is tették. Lovasjátékok, nagy halotti tor („strava“), arany-ezüst-vaskoporsó, díszes tornyos ravatal, a sírba tett sok drágaság, a sírásók megölése: mind hódolat Attila nagyságának, de az igazi

bánat hún jele, a késsel felhasogatott arc, a véres könnyek nemcsak neki, az egész nemzet pusztulásának szóltak.

Mi sem jellemzi jobban a szörnyű zuhanást, mint az, hogy Attila fiát, mint rablót végezték ki Konstantinápolyban. De ez már az erkölcsi süllyedés kifejezője. Hiszen a törzsek közötti irigység nemcsak Attila fiait vitte testvérharcba, az egyes törzsek egymás ellen való irigységből és féktelen pénzvágynál készek voltak egymást egészen kiirtani, mint erről az utrigur és kutrigur húnok harca elég bizonyossággal szolgál.

Hazánkban csak egyes törzsek húzódtak meg, illetve költöztek később vissza, meg a mondák tartották fenn és szépítették az emléküket, hiszen Európában ez volt az első turáni nagyhatalom s ennek védelme alatt nőttek nagygyá a népvándorlás népei.

Igazi panaszra pedig a rómaiaknak sem volt joguk. Liriai szent Antal és atyja, Secundinus, még az V. század második felében is Valeria tartományban éltek és Nagy Theodorik, mint Itália királya, a Pannóniában lakó rómaiakhoz ír, Saviában levő municipiumokról beszél, ami mind azt mutatja, hogy a hún csak katonai erődítéseket rombolt — de azt azután ugyancsak alaposan — magánbirtokokat, házat, várost nem bántott. Legvilágosabb példa erre a megszállt Sirmium, melynek lakossága a hún uralom után is római maradt, megmaradtak nagy fürdői, megmaradt még a nagy torony is, ahonnan pedig az ellenséget vigyázták. Vagy itt van Aquincum, melyről 378-tól 458-ig nincs adatunk, de ez évben Sidonius Apollinarius szerint virágzik és Sabariát 455-ben földrengés dönti romokba.

Nem húnok döntötték meg tehát a római kultúrát; ellenkezőleg nem egy vívmányát még fel is használták, úgyhogy tulajdonképen a hazai és európai kultúrának is gyásza volt Attila halála s a húnok pusztulása.

Az avarok.

Keleti gótok, gepidák, langobardok tülekedése és gyors letűnése után az avarok léptek fel a húnok örökébe. Mint valódi turáni lovas nép, életmódban, műveltségben, sőt nyelvben alig különbözött a hún-tól. Össze is keverték az egykorúak, mikor húnoknak írják őket, kiket avaroknak is mondanak. Nem jutottak a húnok világtörténeti szerepére, de az a három század, mely alatt őket uralta e föld, jelentős szerepet jelöl ki nekik a hazai művelődés történetében.

Mindössze két törzs, a var és khun kezdte meg a hódítást, valami húszezer ember; csak harminc év múlva gyarapodtak még három törzsszel. Nagyobb sikereik eszerint csak kiváló vezető egyéniségeknek tulajdoníthatók, amilyen pl. Baján kagán volt, aki az összes erőket egyesíteni tudta. Belső életükről nem sokat tudunk. Azt sem tudjuk, egyedüli fejedelem volt-e a kagán, legalább kezdetben vagy csak főkagán, primus inter pares. 800 táján külön kagánja volt a vágvölgyi, külön a dunántúli avaroknak, ami persze nem zárja ki, hogy több is kormánykodott. Homály földi a jogur-méltóság hatáskörét (talán a mi nádorunknak felelt meg?) és nem tudjuk, kiket értsünk az avarok előkelőin (primores), akik a kagánnak tanácsadói és alvezérei, illetve a főnökökön, akik a görög császárnak kezeseket adnak a béke biztosítására (tarchánok?).

Még kevésbé ismerjük viszonyukat a többi tu-

ráni népekhez. A turkok egy népe szökött alattvalóit látja és üldözi bennük, a húnok nagy része nekik hódol s az utrigur, kutrigur húnok, a bolgárok parancsukra a Balkánon hadakoznak, de azután már önállósodnak és külön kagánságot alkotnak. A pannóniai bolgárok a kagán családjának kihalása után azt követelték, hogy közülök válasszák a kagánt, mire az avarok a lázadókat kiűzték (s ezek sok viszontagság után Beneventum vidékén telepedtek le). De a bolgárok zöme bizonyára itt maradt, valószínűleg a Temesköz vidékén, hol a nagyszentmiklósi kincs is rájuk utal (Boila), míg a szarmaták megmaradtak régi szállásaikon. Az ő alattvalóik a tiszavidéki gepidák — már akik itt maradtak — és még inkább a szlávok, akik mind sűrűbben kezdték ellepni az országot, hiszen az avaroknak hódoltak a kárpátvidéki antok, valamint szövetségeseik, ha nem alattvalóik voltak a balkáni és isztriai szlávok. A helyzetre különben jellemző, hogy 600 táján a görögök egyik győztes hadjáratában a foglyok közül 3000 avar, 6200 más barbár és 8000 a szláv.

Maga az avar pedig igazi harcos nép. Taktikája szinte hajszálnyira egyezik a húnnal s a magyarral. Gyalogos harcba ritkán bocsátkoznak, mesterségük a nyilazás és a kardforgatás. Fegyverük a kopja és a tör, védőpáncéljuk a subájuk (zaba), de még inkább jellegzetes háromszárnyú nyilaik, könnyű, kissé görbe kardjuk, a „gladius huniscus“* igazi turáni fegyverek, amelyeneket eredetileg Balkhban, a régi Baktrában, a turáni alföldön készítettek, az

* Van ugyan olyan vélemény is, hogy a hún kard kétélű egvényes kard volt s a fenéki (Zalam.) leletekben csakugyan vannak ilyenek; ámde e föltevés nagyon is bizonyításra szorul, tekintettel a telep kevert jellegére.

IV. TURÁNIÁK HONFOGLALÁS ELŐTT 141

avarok által pedig nálunk is meghonosodott a gyártásuk.

Igen jellegzetes köralakú szekérsáncuk, mellyel a táborozó sereg éjszakára is körülvette magát. Utánozták ezt a balkáni szlávok s megtaláljuk nálunk pl. a mohi csatában. Még az éjszakai hadmenetek, a folyókon való vakmerő átkelések, kora hajnalban meglepő támadások is teljes egyezést mutatnak, aminthogy az ékalakú csatarend hasonlóképen szerepel a húnoknál, magyaroknál egyaránt.

Hadakozás közben zsákmányoltak, fosztogattak: ékszert, pénzt, jószágot, embert, de nem romboltak és kegyetlenkedtek. Még a városfalakat is ritkán rontják le, mint Singidunumét; a városokat némi váltságdíj, hadisarc fejében megkíméli az ostromtól, pedig egy görög katona, akit övéi cserben hagyva elkeserítettek, megtanította őket ostromgépek készítésére és kezelésére és nagy hadjárat alkalmával mindig kéznél is voltak az ostromszerek. Még kevésbé bántották a magánházakat vagy a nagyszerű római fürdőket, hiszen ez utóbbiakról ők is tudták, hogy hasznosak az egészségre. (Különben a kagán magának is készítettett fürdőt s e célra külön mesterembereket kért és kapott a császártól; tábori fürdőjük, a hőrcserga, azelőtt is megvolt.)

Kegyetlenségre legfeljebb azt hozhatnók föl, hogy kezére került byzanci katonákat Baján kagán ostrommal vallasott és levágotott 12.000 görög hadifoglyot, kiket a császár nem akart kiváltani vagy hogy egy félszázaddal később, Foroiulium elfoglalásakor, az elhurcolt lakosságból útközben levágták a férfiakat (ha hihetünk Paulus Diaconusnak). Ellenkezőleg, valóságos emberséges embereknek mutatkoznak, pl. Tomea ostromá-

nál, amikor a szokatlan téli táborozásban a byzanci sereg már kimerült és tavaszra kelve kifogyott élelmiszereiből. Húsvét táján a kagán adott ennivalót ellenségeinek s ő viszonzásul mindössze egy kis fűszert kért és kapott borsot, narduslevelet, fahéjt. A katonák együtt töltik az ünnepeket, csak ünnep után válnak szét. És micsoda nagy-szerű jelenet volt az, amikor a kagán éjszaka fölkészült seregével megrémíti a római tábort. Ha rájuk tör, biztos a fényes győzelem. És ekkor, mint egy középkori nemes lovag, egy római mérőföldnyire megállítja hadait, hogy az ellenség azalatt fölkészülhessen.

De ha csatára került a sor, harci kiabálással, kürtök harsogásával is tüzelve, heves támadással rontottak az ellenségre. Gyakran szenvedtek vereséget, nem ritkán meglepték kellő elővigyázat nélkül haladó csapataikat; de a vereség nem csüggeszti el őket; újabb és újabb csatákat kezdenek, míg végre győznek vagy megsemmisülnek.

Amikor már hatalmuk gyöngült, országuk védelmére gyűrűket (v. ö. Győr) építettek. Nem az országhatárt védő gyepek voltak ezek, hanem több tanyát, községet magukban foglaló földvárak. Einhard, Nagy Károly történetírója, kilenc ilyen gyűrűt említ s azt mondja, hogy egynek-egynek átmérője akkora, mint Zürich és Konstanz távolsága (50--60 km.). Maga a sánc húsz lépés szélesen és magasan fatörzsekből volt összerakva, a közöket kővel vagy agyaggal kitöltötték, tetejére sűrű pázsitot csináltak és sűrűn fákat ültettek. Csak itt-ott voltak rajtuk keskeny kapuk, amelyeken a lakosság és a hadsereg ki s bevonulhatott. Hogy milyen katonai rend volt azután ezeken belül, érdekesen mutatja az a megjegyzés, hogy a gyűrűkön belül az egyes faluk

olyan távol voltak csak egymástól, hogy egyiktől a másikig az emberi hang, a gyűrűk között pedig úgy, hogy eljuthasson a kürtök hangja, mellyel mindent jelezni szoktak.

Theophylaktos Simokatta azt mondja, hogy a hún származású avarok a leghitszegőbbek és legkapzsiabbak az összes pásztorkodó nomád népek között. A görög író természetesen abból indult ki, hogy a barbárnak, aki letelepedési engedélyt a császártól kért és meg is kapta három hún törzs területét, majd meg a herulok földjét, csak az a kötelessége, hogy a császár gladiátoraként az ő parancsára harcoljon. Állítólag az egyik avarkövet mondta volna, hogy az avarok mást mondanak, mást gondolnak, de tulajdonképpen a görög politikát jellemezte ezzel, mely egyik barbár népet a másikkal iparkodott megsemmisíteni — barátság és szerződés leple alatt.

Jellemző a görög gondolkodásmódra, hogy halatlan merészségnek mondja, hogy Baján kagán haragjában cölöphöz kötötte, börtönbe vetette a byzanci követet, mikor az nyersen szemére vetette, hogy nem tiszteli ősi isteneit és a szerződéseket és csak másnap bocsátotta szabadon; de azt egészen természetesnek tartja, hogy a császár az avar követet hat hónapra zárja el. Szerződészegésnek veszi, hogy az avarok nem akarták megtámadni saját szövetségeseiket, a balkáni szlávokat, de semmi kivétel nélkül nem lát abban, hogy a császár a béke megkötését követő nyáron, előzetes hadüzenet nélkül megtámadja Avarországot, rendszeres irtással pusztítsa a lakosságot Avarország belsejében, a Tiszavidéken.

Az avarok jóhiszeműségét, úri eljárását ellenben számos más példa illusztrálhatja. Amikor az elüzlött

langobard király hozzájuk menekül, szivesen fogadják, védelmet ígérnek neki s a langobard tényleges király háborús fenyegetőzésére — tekintettel a két nép békés viszonyára — nem adják ki, hanem békés távozást ajánlanak neki. Avagy Singidunumnál (Belgrád), mikor a byzanci polgárok megölték több hídépítő munkását, elégtételt követelt s amikor a byzanciak legyőzése után némi sarcot kapott, másutt építette föl a hidat, csakhogy kímélje a várost.

Persze, mikor látták, hogy a görögök ellenük készülődnek, újra fölépítik Singidunum falait, a kagán is felszólítja a görögöket a távozásra s amikor ezek ellenségesen lépnek föl, Baján is védekezni kénytelen. Megesküdött ugyan, hogy ő nem akar rosszat a rómaiaknak, de egyúttal fenyegetőzött, hogy lerontja Singidunum városát, ha egyetlen emberének bántódása esik. Ez valószínűleg be is következett, mert a langobardoktól meg a szlávoktól kapott mesteremberek segítségével hajóhadat meg hídakat építtetett s a város kénytelen volt magát megadni. És Baján úri gesztussal szabadon bocsátotta a lakosságot, sőt az egész őrséget. Ekkor állott hatalma tetőpontján, hadaival elhatolt a hosszú falakig, melyek 40 km.-nyire Konstantinápolyt védtek, megverte itt is a görög sereget, úgyhogy a császár és a nép már Ázsiába készült menekülni, mikor ragályos betegség tört ki az avar seregben s egy éjjel elragadta a kagán hét fiát. A csapástól megtört apa egészen a fájdalomnak adja magát, Byzanc megmenekül, a kagán elvonul s megelégszik azzal, hogy a Duna legyen a határ s a birodalom évi adója 120.000 arany legyen.

Ekkora veszedelemből kiszabadulva, a graeca fides természetesen találta az avarok megtámadását, dacára a békének és sikerült is magát biztosí-

tani, úgyhogy az avarok ez időtől inkább nyugat felé terjeszkedtek az Inn vidékéig s frankok, langobardok, végül meg a bajorok szövetségében hadakoztak, zsákmányoltak kisebb vállalatokban.

A görögök szöszegését azonban nem felejtették el s hasonlóval viszonyozták. Amikor Heraklios császár (616.) békét ajánlott a kagánnak, ez esküdözött, hogy a legjobb szándékkal van, ámde a találkozás alkalmával különféle utakon csapatokat küldött a „hosszú falak“ elfoglalására, úgyhogy a császár alig tudta elkerülni az elfogatást és az avar hadak kifosztották Konstantinápoly külvárosait. Tíz év múlva, ugyancsak béke idején, valami perzsa király biztatására a tengeren akarták meglepni a görög fővárost, épen mikor a császár a perzsákkal hadakozott. Ez a kísérlet is balul ütött ki. Még nagyobb csapás volt rájuk a horvátoknak és szerbeknek a Száva és Alduna vonalára való telepítése, mert ez mint határőrvidék, a balkáni kalandozásoknak vetett gátat.

Erejük egyébként is megtört. Annál nagyobb hiba volt, hogy a hatalmasan előretörő frankokkal szemben a bajorok védelmére keltek. Nagy Károly vezérei többszörös hadakozás után elfoglalták gyűrűiket, kifosztották, lerombolták telepeiket, köztük a kagán palotáját, „királyi várát“, ismételten megtizedelték népüket, úgyhogy, Sopron (Oedenburg) körül s a Duna-Tisza közén az „avarok pusztaságát“ emlegették, ahol csak töredékek lézengtek az egykor hatalmas népből. Jellemző, hogy a Vág völgyében lakó avarok ekkor már a frank császár védelmét kérték a nyakukra nőtt szlávok erőszakoskodásai ellen.

A jobb sorsra érdemes nép azonban sok tekintetben maga volt oka pusztulásának. Amikor legin-

kább lett volna szükség az egységre, akkor darabolódtak pártokra a béke és háború meg a kagáni méltóság betöltése ügyében s avarok és bolgárok között is ekkor törtek ki élesen az ellentétek. Azután meg elvesztette ugyan régi harciasságát s mégsem akart alkalmazkodni Nyugat kereszténységéhez, hanem görcsösen ragaszkodott régi életmódjához.

Vallásuk samanizmus lehetett nekik is. Voltak bűvölők, szellemidézők, akik tömjénnel, csengetyűkkel, dobokkal, éktelen robajjal csinálták bajt űző ceremóniáikat. Papjaikról különben azt hitték, hogy jóstehetséggel vannak felruházva. Tisztelték a tüzet, vizet, eget, földet, különösen pedig egy harci Istent, akinek mintegy jelvénye a kard és fegyvere az istennyila, mint erre érdekes utalást látunk Baján esküjében, átkozódásában. Ezeknek himnuszokat énekelnek s az Istennek lovat, juhot, marhát áldoznak, mert félnek ítéletétől, amely elé citálja pl. Baján is a császárt, mondván: „Ítéljen Isten közöttem és Maurikios császár között, az avarok és rómaiak között!“ (De hogy mennyi meggyőződés volt hennük, eléggé jellemzi, hogy a kagán keresztény módra a bibliára is megesküdött és — legalább a görög források szerint — mégsem tartotta meg.) Kereszténységre térni sehogy sem akartak. Az első veszített frank hadjáratok után a békepártiak megölték a kagánt, és a jogurt s az új kagán fölvette a kereszténységet. De mikor ez sem mentette meg őket országuk feldarabolásától, otthagyták a keresztény vallást és újra fegyvert ragadtak. Hiába. A frankok hadifölénye újra leverte őket s most már — későn — kénytelenek megkeresztelkedni. Fél országuk elveszett, az Inn és Rába köze német terület lett és frankok birtokába került az avarok kincsekben gazdag erőssége, a Szerémség, mely Fran-

cochorion (frank vidék) nevet kapott. A kereszténység szempontjából mégis fontos az avarok uralma; Sirmium és Singidunum elfoglalása, lakosaiknak elköltöztetése megszüntette e vidékeken a keleti kereszténységet s így közvetve a római kereszténység útját egyengette.

Erkölcsei szempontból az eddig érintetteken kívül súlyosan esik latba a többnejűség vagy ehhez hasonló, legalább is a kagánnál. Sőt egyéb bajok is voltak, aminek a következménye pusztító ragály lett a seregben. (Talán első jelentkezése a ragályos nemi betegségnek?) Annál feltűnőbb, hogy a házasságtörést ugyancsak erős megítélésben részesítették, Igen érdekes példája ennek a foroiuliumi hercegnő esete, akinek megtetszett az ostromló avarok daliás kagánja, Noha férje ép az imént esett el a harctéren, fölajánlotta magát és a várost a kagánnak. A kagán elfogadta az ajánlatot, de a város elfoglalása után megalázó kinzások után karóba huzatta a magáról megfélemedezett, hazaáruló asszonyt.

Teljes joggal gáncsolták azután az avarok kapzsiságát. Egyrészt folyton több és több pénzajándékokat követeltek a fenyegetett városoktól és országoctól, úgyhogy a görög vezér alkudozás közben nyíltan megmondta a kagánnak, hogy kapzsiságukat három világ sem tudná kielégíteni. Másrészt meg kalandozásaik alkalmával rengeteg értékes jószágot zsákmányoltak. Nem csoda tehát, hogy amikor Pipin, NagyKároly fia, elfoglalta az avarok tiszamenti gyűrűit, annyi aranyat, ezüstöt, ékszert szedett össze, hogy tizenöt társzekeret töltöttek meg és ha „addig szegények voltak a frankok, most meggazdagodtak“. (Einhard.)

Mint „urak“, az avarok földműveléssel, iparral,

kereskedéssel nem foglalkoztak, azt rábízták szolgálókra, annál inkább szerették a szép ruhát, a gazdag lakomákat, a fényes bútorokat, edényeket.

Ruházatuk egyébként aligha különbözött a hún öltözettől, legfeljebb diszesebb lehetett; süvegükön arany-, ezüstlemez csillogott, valamikor kuszált, rendetlen hajuk elől levágva, hátul hosszúra növesztve, szalagokkal befonva, a vállukat verte, külön sárga fémből készült hajcsiptetővel, csont, sőt elefántcsontfésűkkel szabályosan rendbe szedve, úgy hogy még a byzanci udvar bámulatát is kivívták. Arcuk borotvált.

Ruhájuk bőing, bugyogószerű nadrág, illetve gaty, csizma, a ruha fölött köpeny, még pedig külön scythaköpenyről is beszélnek. De jellemző, hogy a scythaköpenyeket a kagán görög várostól követeli hadisarcnak. Hanem aztán ez a ruha — ha csak lehet a gazdája — csupa finomság és dísz. Aranynyaklánc,* aranyfülbevaló ékeskedett az avar lovas vitézen, ruhája selyemből készült aranszegéllyel s a kagán bizonyára diadémot is hordott a fején. Aranyos övek, aranyozott bronzgombok, szíjdíszítmények, hevederszíjak, aranyos zabla, arannyal díszített fegyverek eléggé tanuskodnak az avarság fényűző hajlamáról. Pedig magukat a fegyvereket is legálább részben nyugatról, a frankoktól vásárolták, úgyhogy háború idején Nagy Károly külön megtiltja, hogy fegyvereket szállítsanak Avariába. Igazi avar díszítmények ellenben a keresztalakú, gömbös fejű, karomalakú díszek, a tölcséres végű karperecek. És itt említjük meg az elefántcsontfaragványokat is, hiszen az ú. n. Lehel kürtje — mely

* A nyakláncok tokjaiban ként tartottak; orvosszernek, babonából, ki tudná megmondani.

persze nem csatakürt — vagy Nagy Károly híres Olifantja egyformán erre a vidékre és erre az időre utalható.

Lehetőleg diszes a lakásuk is. Állandó lakásról az egykorúak nem írnak, csak sátort emlegetnek. Sátra van Bajánnak is, persze díszes, selyemszőnyegekkal; trónusa aranyos szék, mely gyöngyökkel kivarrrva, szőnyegekből sátor módjára van készítve; a görög császár aranyos asztalt, aranyos kerevetet küldött neki és Baján nemcsak szívesen fogadja az efféle „ajándékokat“, hanem az ostromolt városoktól maga is követel ezüst-, aranytálakat, finom ruhákat, de már külön ötvösiparnak nem sok emléke maradt reánk — talán a frank pusztítások miatt.

A sok drágaság egy része a feltárt sírokból mégis előkerült. A halottakat ugyanis ők is megbecsülték. Gondosan elkészítették, nem ritkán téglával, fával, turfával, mohával kibélelték a sírt s a fej számára valóságos párnát csináltak a földből, ha nem épen ülő helyzetben temették el a holttestet. A gyermek nyakán nem ritka a csengő, ami a gyermek életében arra szolgált, hogy hollétét tudassa a másutt foglalkozó édesanyjával. Van azután a sírokban favödör vasabroncsokkal, kard, olló, lándzsa, nyílhegy és sok egyéb, ami az elhunytnak életében kedves vagy — pl. a mesterembernek a szerszáma — fontos volt. A gazdag, előkelő vitézt lovával együtt temették el, de volt eset, hogy csak egy-egy csontot vagy legalább zablát tettek a sírba. Sok helyütt (Győr, Moson vm.) ló helyett tyúk, kacsa, liba csontjai kerülnek elő a vitézek mellől. A férfi kezébe azonkívül kovát, tűzcsiholó vasat, oldalára kést helyeztek. S a vitéz tiszteletére levágott állatot nem a sírba dobálták, hanem a temető északi

szélén külön tűzpadon megsütötték, úgyhogy itt mindenféle egyéb állatok csontjai is előkerültek.

Ez már a halotti torra utal, melyet az avaroknál — mint alattvalóik életmódjából következtetjük — különösen gazdagon ültek meg. Konyhájukat különben is kedvelték. A kagán ismételen kér keleti fűszereket a byzanci császártól és nem feledkeztek meg természetesen az ivásról, bár alighanem mézsört ittak bor helyett. De a torkukat ez is megoldotta, zenéjük, nótázásuk (*cantilena*) a balkáni szlávoknak annyira tetszett, hogy lakomáikon ők is avar nótákat énekellek.

Ilyen életmódú nép nem is maradhatott sokáig uralmon. Öntelt, nagy mondásaiknak, hogy ők a föld legszámosabb, legvitézebb, legyőzhetetlen népe, rövidesen kitűnt a tartalmallansága s ekkor elvesztették félelmetességüket. Csekély számuk, úri kedvteléseik mellett egyébként is más népek nyomultak előtérbe már uralmok idején: a bolgár és a szláv.

A bolgár alig más, mint a hún s így kulturális szempontból igazi változást nem jelent, annál inkább a szláv, mely szolgai helyzetében, a mellett szinte teljesen kulturális érzék nélkül védett helyekre húzódik, benépesíti, de egyszersmind az újabb kedvéért teljesen lerontja a régi római és kelta telepek maradványait, úgy hogy emlékük is kivész az emberek között.

A régi kultúra teljes megsemmisülése, kultúrátlan szláv áradat öntudatlan felistápolása az avar uralom legerősebb tehertétele, mellyel szemben a turáni uralomnak századokon át való fenntartása s ezzel a magyar honfoglalás sikerének előmozdítása az igazi aktíva a magyar nemzet szempontjából.

Néhány szót kell még itt említenünk a *bolgárokról*.

Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy a bolgárok tulajdonképpen hún törzsek, melyek volgamelléki bolgár-ugorokkal egyesülve jutottak ehhez a névhez. Egyrészüik régebben is itt lakott, azután a kagáni méltóság betöltésén összekülönböztek az avarokkal, sokan visszaköltöztek a Szarmata-síkságra, de 680 körül, tehát 210 évvel a magyar honfoglalás előtt jókora csoportjaik visszatértek erre a területre. Nem megvetendő adat ehhez, hogy a magyar krónikák is épen 210 évvel a honfoglalás elé teszik a magyarok első (illetve második) beköltözését a magyar hazába.

Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a bolgárok magyar nyelven beszéltek. Csak annyi a valószínű, hogy akadtak közöttük szép számmal magyarok is, hiszen a magyarok épen az időben Nagy-Bolgárország környékén laktak; amikor tehát a volgai bolgárok ideköltöztek, nem egy vállalkozó magyar csapatot magukkal hozhattak. Maguk a bolgárok török nyelvű nép voltak, mint azt a nagyszentmiklósi aranykincs több edényének fölírata tanúsítja. A húnokról ugyan azt jegyezték föl, hogy a betűkhöz egyáltalán nem értenek, fiaikat sem taníttatják (plane rudes litterarum), ámde a Temes vidékén lakó bolgároknak volt írásuk. Jenisszei- és orchonvidéki turk rovásírás-jelekkel több rövidebb-hosszabb mondást véstek ez iparművészeti remekműszámbamenő aranytálakra, csészékre valami turk nyelven, mely azonban még nincs teljesen földerítve. Butaul boila (bolgár-turk nemes úr) azonban nemcsak bolgároknak volt ura, hanem szlávoknak is, akik zsupánnak (zoapan) tisztelték. Ez a pont nagyszerűen egészíti ki a római korszak adatát, mely Dierna (= Cserna:

Orsova) nevében e területen szlávokat jelez; de világosan igazolja Anonymus értesülését is Glád bolgár fejedelemről, aki bolgárokon és szlávokon uralkodott és kunok segítettek. (Amely utóbbi név — Vámbéry szerint — a nyugati törököket általában jelölte.)

De fényesen igazolják Anonymust az avarokra vonatkozó adatok is. A frank háborúk végeztével az avarok meghódoltak és kagánjuk, Zodan (Tudun) Nagy Károlytól hűbérként megkapta a Dunától keletre eső területet és valóban Nagy Alfréd angol király Európa földrajzában a pannóniai és avar pusztaságról beszél, mely után a bolgár föld következik. És most Anonymus Keánt emlegeti, mint a Duna-Tisza közének urát és ennek unokája (más helyütt dédunokája), Zalan, amely nevek veszedelmes hasonlóságot mutatnak a kagán, kán meg a zodan szókkal. (Tekintettel többek között arra, hogy itt idegen ember írásáról van szó s ezeknek helyesírása szerint az o rendesen magyar a hangnak felel meg.) Vág az időpont is: 800-tól 896-ig valóban az unoka, illetve dédunoka kerül sorra* és teljesen megfelel a szemrehányás is: országát szlávokkal és bolgárokkal rakta meg.

Így kerülnek az avarok és bolgárok a honfoglalás korába s népeik így kapcsolódnak a magyar történelembe, melyben még Ajtony szerepe is némi megvilágítást nyer Szent István monarchiájával szemben azzal, hogy a bolgár Glád leszármazottja. Igazolást nyer a magyarok iránt barátságos Marót

* A rokon avarságra való tekintettel nem igen foglalkoznak krónikáink az ország közepének megszállásával s a Zalánnal való harc Anonymusnál is csak úgy kerül elő, mint Zalán görög-bolgár segédcsapatainak sikertelen próbálkozása.

kazár fejedelem szerepeltetése is, ha tudjuk, hogy a húnok egyik törzse az akatzir volt (ahogyan az idegenek írták az akkazirt = fehér kazárt).

E néhány adat is eléggé igazolja már most — a szármatakról nem is szólva — hogy a magyar honfoglalás idején az ország túlnyomórésztében turáni elemek voltak uralmon: Árpád népe tehát valóban ősi turáni földre jött s a honfoglalás az itt élő turáni erők egyesítését, megerősítését és biztosítását jelentette.

V. A szlávok.

Ismerve a Vág-völgyében, Dunán, Drávántúl, Temesközben, Tiszántúl és Titeltől Vereckéig lakó turániak tömegeit, uralomra termett egyéniségüket: kellő értékére kell leszállítanunk azt a beállítást, mely a magyar föld és nevezetesen a magyar nemzet kialakulásában és művelődésében a szlávoknak juttat túlnyomó befolyást. Ellenkezőleg: a szlávok szerepe a kultúra lerombolásában volt aktív és ha átvételről van szó: a szláv tanult a turánitól mint magasabb műveltségű fajtól.*

* Hogy miért nem maradtak ránk épen avar eredetű emlékek, annak csattanós magyarázatát adja Einhard, Nagy Károly honfitársa és életírója, aki szerint a frankok a kagán királyi várát és székhelyét úgy elpusztították, hogy ott emberi lakásnak még nyomát is alig találni, de tanuszkodhatik az egész lakatlan Pannónia. Az avarok egész nemessége elpusztult, pénzüik és hosszú idő óta felhalmozott kincseik a frankok kezébe estek. A királyi várban oly nagy mennyiségű aranyat, ezüstöt találtak és a csatákban annyi értékes zsákmányt szereztek, hogy egy háborúban sem szereztek annyit. — Ennél világosabb magyarázat igazán nem kell.

A hazai szlávokról szóló egykorú följegyzések nem valami gazdagok; belőlük meg a sírletekből mégis megállapítható, hogy a kultúrában nem emelkedtek magasra.

Ruhájuk nagyjából egyezett a turániak öltözetével, a nadrágot csizmába vagy inkább bocskorba dugták, de otthon készült ruhájuk általában sokkal silányabb. Hajukat fürtökbe fonták és saját-ságos hajkarikákba csavarták. (Egyesek szerint a hajkarikák használatát az avaroktól vették.)

Mint katonák nem sokat érnek, nem is megbízhatók, könnyen megszaladnak; de hatalmas számuk már az akkori íróknak feltűnt. Iparkodnak követni az avarok, húnok harcmódját és szekérsánccal, melynek közepére teszik a foglyokat. nagyrészt gyalog harcolnak és mint portyázó előcsapatok kedvteléssel gyujtogatnak, pusztítanak, úgyhogy Procopios égbekiáltónak mondja garázdálkodásaikat. Tényleg a kegyetlenkedésben ugyancsak kitűnnek: a karóbahúzás pl. az ő föllépésükkel lesz ismeretessé. Itt-ott lesvetéssel, verembejtéssel próbálkoznak; van eset, hogy nagy szikladarabok legörgetésével, fejszéssel hadakoznak s a tengerparton kalózkodók is akadnak közöttük. A hajó vagy inkább dereglye építésében különben a szárazföldiek is fölhasználhatók, mint Baján intézkedéseiből látjuk.

Ahol tehetik, magas hegyekbe, mocsarak közé huzódnak és onnan járnak ki rablókalandokra, de tanyájuk őrzésével már kevésbé törődnek. Esetleg gradot építenek kőből, lehetőleg meredek sziklákön, míg a síklakó avar és hún földvárakat kedvelt. (Szabolcs, Bihar stb. — nem is említve a szarmata erődítményeket.)

A hegyekből leköltöző szlávok kis falvakat épi-

tenek, fából, sárból készült kunyhókban laknak, de még szívesebben telepsznek a régi római telepek romjai közé, anélkül hogy sejtelmük volna Rómáról, a római helynevekről és intézményekről. Az avar, a hún jórészt pusztán, sátorban, faházban lakott, a városokkal nem törődött; a szláv odatelepedett, de a romokat is széthordta. Így veszett ki teljesen a római világ emlékezete hazánk földjén. Új városok keletkeznek ugyan (Zalavár, Pécs stb.), de ezeknek csak építőmunkásai szlávok, az építőmesterek Salzburgból, Itáliából jönnek.

Napról-napra éldegélnek. Uraik parancsát szinte vakon követik, vezér nélkül valósággal tehetetlenek. Amikor az avarok az antokkal hadakoztak, ezek szavazással követet választottak és elküldték az avarokhoz. Ámde egy jóbarátjuk felbiztatta az avarokat, öljék meg a követet, a tekintélyes ember elvesztésével az antok teljesen tehetetlenek lesznek. Így is tettek, annyival is inkább, mert a követ gőgösen és elbizakodottan lépett föl. És valóban most már teljesen szabadon pusztíthatták az antok országát, szerezhettek foglyokat és zsákmányt.

Állami életre valósággal képtelenek voltak. Szvatoptluk Nagy Moraviája hamarosan felbomlott és a dunántuli kis szláv fejedelemségek igazában frank hűbérek voltak; ők az avarok és bolgárok földművelő szolgái, sőt társai a harcokban is. Igazi szláv intézmény azonban a házközösség (zadruga), melynek élén az öreg családfő mint korlátlan úr, zsupán állott s hatalma kiterjedt az egész nemzetségre. A kral, a knyaz ellenben idegen szó már: egyik turáni, másik germán eredetű.

Agyagiparuk nagyon kezdetleges, a fafaragáshoz már inkább értenek; fából készül a legtöbb szerszámok, edényük is. Az állattenyésztésben a

szarvasmarhán kívül leginkább a méhet kedvelik, de nem feledkeznek meg azután a mézsörőről, mely kedvenc italuk.

Az ivásra talán legtöbb alkalmat — a vallásuk adott. Voltak bálványaik (pl. Szentimir közsobor Galiciában), egyes magányos szirtek tetején áldozóhelyeik, legfőképen pedig babonáik. Nagyon megbecsülték halottaikat: a halotthamvasztással szemben mindenfelé a temetést teszik általánossá. Halottjaik tiszteletére ők is nagy tort ülnek, amelyen aztán olyan alaposan megittasodnak, hogy akár egy hadsereg közeledését sem veszik észre (egyik balkáni törzsnél is). Lakoma közben avar nótákat énekelnek. Zenéjükéről nincsen említés azon a néhány szlávon kívül, akik citharával járnak be messze vidékeket s ezért fegyvert egyáltalán nem viselnek.

A kereszténység terjesztésére Cyrill és Method vállalkoznak és a siker biztosítására behozzák a szláv liturgiát (glagolita nyelv), sőt számukra Cyrill a görög abc mintájára megalkotja a cyrillbetűket is. Methodiost Moravia és Pannónia püspökének a pápa is elismeri és székhelyül Sirmiumot jelöli ki. Nem kevesebbet jelentett ez, mint hogy a vallás útján Magyarország földje Kelethez csatlakozik (880 k.), hiszen a nyugati térítés igazán nem sok sikert ért el — a frank hódítás dacára.

A magyar honfoglalás eszerint egyenesen Nyugatnak tett szolgálatot, mikor ezt a felszínes kereszténységet megakadályozta terjeszkedésében, hiszen a szlávok „megnyirván álkeresztény fejüket“, ismét pogányok lettek. Szlovének, morva-pannon szlávok szókincsével, vagy inkább kiejtésével vette át a magyarság a keresztény vallásra vonatkozó latin szavakat, sőt a frank állami berendezkedés

műkifejezéseit, de turáni akaraterő magát e szláv-ságot is Nyugathoz és műveltségéhez kapcsolta épen akkor, mikor nyers tömegeivel és görög propagandával ezt a területet Kelethez készült csatolni.

Végszó.

A magyar honfoglalás előtt ugyancsak kevés az esemény, melyet biztosan tudunk, melyre biztosan lehet építeni s belőle következtetni. Annál fontosabbak tehát a művelődéstörténelemnek gyér, mégis jól tájékoztató, megbízható és ellenőrizhető adatai.

És ha ezek világánál — röviden bár — áttekin-tünk e régmúlt századokon, valami megnyugtató önérzet, bízó reménység kél az ember szívében. Amióta ismerjük az emberek hovatarozását — Kr. e. 700 óta — laktak itt turániak minden idők-ben. Érték őket csapások, olykor-olykor közel voltak a megsemmisüléshez, de mindig újult erővel támadtak föl új életre. Turáni élet, turáni küzdel-mek, turáni műveltség emlékei bizonyítékai a tu-ráni magyarság jogának ősi földjéhez, biztosítékai a történelmi igazságszolgáltatás bizalommal, jog-gal várt ítéletéhez egy turáni nemzet életének-ha-lálának döntő kérdésében.

Felhasznált irodalom.

Ammianus Marcellinus reánk maradt történeti könyvei. Ford. Pirchala Imre. I—II. Budapest, 1916—17.

Agathias Scholasticus De imperio et rebus gestis Justiniani imperatoris II. V. Venetiis, 1729.

Cassiodorii senatoris Variae. Mommsen. Berolini, 1894. (Monumenta Germaniae Historica. Auct. antiquiss. tom. XII.)

Erdélyi László: Magyar művelődéstörténet I. korszak. Ősi művelődés. Kolozsvár, 1915.

Frölich Róbert: Magyarország területe a római hódítás előtt. *Kuzsinszky Bálint*: Pannónia és Dácia. *Nagy Géza*: Magyarország története a népvándorlás korában. Budapest, 1895.

Grupp György: Kulturgeschichte des Mittelalters. I—V. Stuttgart, 1907.

Hampel József: A bronzkor emlékei Magyarhonban. I—III. Budapest, 1886—96. A régibb középkor emlékei Magyarhonban. I—II. Budapest, 1894—97. Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest, 1907.

Havas Sándor: Budapest régiségei. I—IV. Budapest, 1889—92.

Hillebrand Jenő és Bella Lajos: Az ősember és kultúrája. Budapest, 192 .

Hoernes Móric: Natur und Urgeschichte des Menschen. I—II. Wien—Leipzig, 1909. Kultur der Urzeit. I—III. Leipzig, 1912. Urgeschichte der Menschheit. Wien—Leipzig, 1912.

Jordanes: A gótok eredete és tettei. (Bokor János: Középkori krónikások. III.)

Karácsonyi János: A magyar nemzet őstörténete 896-ig. Nagyvárad, 1924.

Márki Sándor: Szent Paulinus és az avarok. (Századok 1904. 917—934.)

Menander Protector tört. művének fennmaradt töredékei. (Lukinich Imre: Középkori krónikások. IV.)

Mészáros Gyula: A nagyszentmiklósi kincs rovásos feliratainak megfejtése. (Ethnographia, 1915.) Vita e kérdésről. (U. o.)

Paulus Diaconus: A longobardok története. (Gombos Albin: Középkori krónikások. I.)

Petz Vilmos: Ókori lexikon. I—II. Budapest, 1902—04.

Procopios: De bello Gotthico. Venetiis, 1729.

Pulszky Ferenc: Magyarország archaeológiája. I—II. Budapest, 1897.

Salamon Ferenc: Buda-Pest története. I. Budapest, 1878.

Theophylaktos Simokatta Historiarum II. VIII. Venetiis, 1729.

Vámbéry Ármin: A magyarok eredete. Budapest, 1882.;

A magyarság bölcsőjénél. Budapest, 1914.

Wosinszky Mór: Tolna vármegye története az őskortól a honfoglalásig.

Különösen ki kell emelnünk továbbá: *Alföldi* András, *Bella* Lajos, *Börzsönyi* Arnold, *Darnay* Kálmán, *Éber* László, *Finály* Gábor és István, *Gubicza* Kálmán, *Hekler* Antal, *Jósa* András, *Kuzsinszky* Bálint, *Lehóczky* Tivadar, *Márton* Lajos, *Marosi* Arnold, Br. *Miske* Kálmán, *Nagy* Géza, *Németh* Gyula, *Oroszlán* Zoltán, *Pósta* Béla, *Reinecke* Pál, *Supka* Géza, *Takács* Zoltán, *Thallóczy* Lajos, *Téglás* Gábor és mások cikkeit az „Archaeologiai Értesítő“ évfolyamaiban és hálás köszönettel tartozom azonfelül *Alföldi* András és *Fettich* Nándor uraknak a szarmata-hún kérdésben végzett nagyértékű kutatásaik szíves közléséért.

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

Katholikus kultúrát fejleszteni, *katholikus tudományt* terjeszteni és népszerűsíteni, ez a hivatása a *Szent-István-Társulatnak*, ez a hivatása a kiadásában megjelenő **Szent István könyveknek**.

A **Szent István könyvek** sorozata az emberi tudás minden ágát fel akarja karolni. A **Szent István könyvek** a tudomány mai színvonalán mozognak. Oly stílusban óhajtnak a könyveket megjelentetni, amely alkalmassá teszi őket arra, hogy minden művelt egyén érdeklődéssel olvashassa. Viszont súlyt helyezünk arra, hogy a **Szent István könyvek** mindegyike a katolikus világnézetnek legyen beszédes hirdetője.

Ily módon — reméljük — elérjük azt a célt is, mely e könyvek kiadásánál szemünk előtt lebegett: az olvasni vágyó katolikus közönségnek oly műveket nyújtani, amelyek kielégítik igényeiket anélkül, hogy veszélyeztetnék hitüket, sőt amelyek alkalmasak arra, hogy a tudás és műveltség eszközeivel is megerősítsék őket vallásos meggyőződésükben és világnézetükben.

Természetesen e program megvalósítása nagyban függ attól, hogy a kath. közönség felkarolja-e, támogatja-e nagylelkűen e vállalatot. A Szent-István-Társulat igen nagy anyagi áldozatokkal indítja a **Szent István könyvek** sorozatát, a nagy közönségtől függ, hogy a könyvek eljussanak oda, ahova szánva vannak.

A SZENT ISTVÁN KÖNYVEK sorozatából megjelentek :

1. *Zubriczky Aladár dr.*: Jézus élete és a vallástörténet. (Elfogyott.)
2. *Wolkenberg Alajos dr.*: A teozófia és antropozófia ismertetése és bírálata.
- 3—4. *Wolkenberg Alajos dr.*: Az okkultizmus és spiritizmus multja és jelene. (Elfogyott.)
- 5—6. *Balanyi György dr.*: A szerzetesség története.
- 7—8. *Alszegehy Zsolt dr.*: A XIX. század magyar irodalma.
9. *Miskolcay István dr.*: Magyarország az Anjouk korában.
10. *Palau-Timkó Jordán*: Krisztus útján. A katolikus tevékenység főelvei.
11. *Quadrupani-Babura László dr.*: Útmutatás jámbor lelkek számára.
12. *Prohászka Ottokár*: Elbeszélések és utirajzok. (Elfogyott.)
13. *Trikál József dr.*: Természetbölcselet.
14. *Bognár Cecil dr.*: Értékelmélet.
15. *Prohászka Ottokár*: A bűnbocsánat szentsége.
16. *Babura László dr.*: Szent Ágoston élete.
17. *Lepold Antal dr.*: Szalézi szent Ferenc válogatott levelei.
18. *Áldásy Antal dr.*: A kereszteshadjáratok története.
19. *Marosi Arnold dr.*: Átörökés és nemzetvédelem.
20. *Zoltány Irén dr.*: Erotika és irodalom.
21. *Horváth Sándor dr.*: Aquinói szent Tamás világnézete.
22. *Balogh Albin dr.*: Művelődés Magyarország földjén a magyar honfoglalás előtt.
23. *Marczell Mihály dr.*: A katolikus nevelés szelleme.
- 24—25. *Motz Atanáz dr.*: A német irodalom története.
26. *Babura László dr.*: Szent Ambrus élete.
27. *Márki Sándor dr.*: II. Rákóczi Ferenc élete.
28. *Kiss Albin dr.*: A magyar társadalomtan története.
29. *Szabó Zoltán dr.*: A növények életmódja.
30. *Weszelszky Gyula dr.*: A rádium és atomelmélet.
31. *Balanyi Gyula dr.*: Assisi szent Ferenc élete.